

„ÉLET ÉS IRODALOM”

NÉMETH JÁNOS

Franz Ernst Brückmann német orvos
és természettudós soproni úti levelei
1734-ből

A Jénában tanult s 1721-ben Helmstedtben doktorátust szerzett Franz Ernst Brückmann 1723-ban, 26 évesen, braunschweigi orvosként indult Magyarországra átvenni anyai nagybátyja örökségét. Útja Prágán át, ahol szeptember 5-én megtekintette VI. Károly német-római császár s felesége, Erzsébet Krisztina wolffenbüttel-braunschweigi hercegnő cseh királlyá s királynévé koronázását,¹ Bécsbe vezetett. Itt hosszabb időt töltött könyvtárak, gyűjtemények tanulmányozásával, mely közben 1723. október 29-én soproni kirándulásra indult. Gombocz Endre szerint a soproni származású bécsi orvos, képzett botanikus, Loew Károly Frigyes biztathatta a kirándulásra, melyről november 10-én tért vissza Bécsbe.²

A telet Bécsben töltve a számos botanikai, ásványtani, s általában természettani érdeklődésű Brückmann március 22-én felső-magyarországi utazásra indult. Pozsonyon, Nagyszombaton, Nyitrán át eljutott a Garam-vidékre, a bányavárosokba, Liptó, Szepes, Gömör vármegyékbe s a kelet-felsőmagyarországi városokba, hosszabb ideig tartózkodva Újbányán, Selmec- és Körmöcbányán, valamint Eperjesen. Útja során, melyen – gyakran Jénában, Halléban egyetemet járt – orvosok, rektorok, papok vendége volt (Pozsonyban többek között Bél Mátyásé, Liptószentmiklóstól Batizfalváig Fischer Dániel kísérte, Eperjesen Raymann János Ádám társaságában időzött), növényeket, ásványokat gyűjtött s rajzolt, valamint részletes feljegyzéseket készített. Sajat megfigyelése alapján leírta az adott hely útja során érintett részeinek flóráját, feljegyzett ásványtani érdekességeket, kora Németországában ismeretlen, ritka vagy annak vélt kuriózumokat, a meglátogatott település építményeivel kapcsolatos érdekességeket, érdekes történeteket, s jegyzeteket készített vendéglátói tevékenységéről.

Az összegyűjtött növényeket, ásványokat, természeti képződményeket s egyéb különlegességeket nemcsak braunschweigi ásvány- és természettudományi gyűjteményében helyezte el, hanem úti emlékeit magyarországi s egyéb utazásairól megírta fikatív úti levelekben, melyeket az 1730-as évektől füzetekben, majd 1741-ben egy kötet-

¹ Brückmann életrajza, Stadtarchiv Braunschweig, jelzet: H VIII A: 586. Az életrajzba való betekintést Henning Steinführer levéltárigazgató úrnak köszönöm.

² Gombocz Endre: A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Budapest, 1936, 163; *J. Ch. Adelung*: Fortsetzung und Ergänzungen zu Christ. Gottl. Jöchers Allg. Gelehrten-Lexicon. I. 2313–2315. Gombocz véleményével ellentétben Brückmann már Jénában megismerkedhetett Loewel, hiszen 1717-ben mindketten ott iratkoztak be az orvostudományi fakultásra. Később a császári természettudományi akadémiának (Academia S. Rom. Imp. Naturae Curiosorum) is mindketten tagjai lesznek: Loewöt 1724. október 18-án választják taggá (Wolfram Kaiser: Die Universität Halle–Wittenberg und die Ärzteschaft von Sopron im 18. Jahrhundert. Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle–Wittenberg 1977/16 (T 14) (Halle/Saale 1976), 18), Brückmann 1725-ben.

ben kiadott. Az ötszáz úti levél közül 27 Magyarországgal foglalkozik. A 35. és 36. levél a soproni kirándulásról szól.

Leveleivel, Magyarországról szóló dolgozataival s a további publikációiban tett számos említéssel Brückmann a 18. század első felében Nyugat- és Észak-Magyarország természetrajzának, ásványtanának s városleírásainak legrészletesebb németországi közvetítője.³ Ilyen említések találhatók többek közt *Magnalia Dei in Locis subterraneis oder Unterirdische Schatz-Cammer etc.* című munkájában (Braunschweig 1727). Városleírásain kívül külön leveleket szentel például a magyar bornak (XCVII. levél, megj. 1740), kenyérkovásznak, ásványvizeknek (XCVIII., 1740), a különféle alakú magyarországi köveknek (XI., 1729). A leveleiben Magyarországról említett növényeket külön is felsorolja egy értekezésben 1726-ban, még a levelek megjelenése előtt.⁴

Brückmann elismert orvos lett, több akadémiai és orvosi társasági tagsággal, aki kiterjedt – vegyes megítélésű – szakírói tevékenységet folytatott. Nyakban viselhető mechanikus légy- és bolhacsapdái⁵ díszített ezüst és elefántcsont kivitelben hosszú ideig népszerűek voltak a nyugat-európai arisztokrácia körében. Kora tudományossága számára több kisebb írása, például a déli Harz madárvilágát bemutató mellett⁶ jelentős volt a fent említett *Magnalia Dei in locis* című munkája, mely alapvető a 18. század első felének bányászati s ásványtani szakirodalmában. Publikációiról legátfogóbban könyvtári katalógusok tájékoztatnak, például a wolfenbütteli (HAB) és a hallei (Landes- und Universitätsbibliothek). Magyar vonatkozású munkáit Weszprémi István sorolja fel.⁷ Szakírói és gyűjtői munkássága mellett kiterjedt levelezést folytatott, s levelezői köre Linnét is számos növénytani információval látta el.

Magyarországi kapcsolatai utazása előttre nyúlnak vissza, s fennmaradnak utazása után is. E kapcsolatok messzemenően feltáratlanok. A legtöbb szörványos utalás Wolfram Kaiser publikációiban található.⁸ Kapcsolatai elsősorban orvosokkal, de egyéb tudósokkal is állnak fenn, s némely esetben – például a soproni Loew Frigyes Károly és Neuhold Jakab János orvosok esetében – még Brückmann jénai-hallei egyetemi évei alatt alakulhattak ki. 1725. után a császári természettudományi akadémián tagtársa lesz több magyarországi orvosnak, köztük nem egy magyarországi vendéglátójának (pl. Loewön és Neuholdon kívül a szintén soproni Liebezeit György Zsigmondnak, valamint a kismárki Fischer Dánielnek).⁹ 1730-ban Andreas Elias Büchner

³ Brückmann munkásságát a magyarországi kutatás már századában megbecsülte. 1787-ben megjelent orvosi életrajzi munkájában Weszprémi István többször hivatkozik rá, számára az általa már nem ismert orvosokról kortársként szóló Brückmann *notissimus in orbe peregrinator*. Idézi *Wolfram Kaiser: Der Arzt Franz Ernst Brückmann (1697–1753) und seine Ungarische Reise von 1724. Orvostörténeti Közlemények 125–132 (1989–1990), 87–94, itt 87. o.*

⁴ *Specificiret die in Ungarn observirte wilde Kräuter und Vegetabilien, meistens in der Zeit da sie im Flore angetroffen worden. 1726.* A későbbi kiegészítések bibliográfiai adatait l. Gombocz Endre: i.m. 173.

⁵ *Franz Ernst Brückmann: Die neuerfundene curieuse Flohfalle. 1729, ill. 1739.*

⁶ Vö. *B. Haubitz: Brückmann, Franz Ernst, Dr. med. et phil.*, In: Braunschweigisches Biographisches Lexikon. 8. bis 18. Jahrhundert, Braunschweig 2006, 113sk. (az egyik legújabb, rövid életrajzi összefoglaló Brückmannról).

⁷ *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz., I. és II. tized. IV. kötet, Bécs 1787 (Budapest 1970), 128skk.*

⁸ Vö. *Wolfram Kaiser: Die Universität Halle–Wittenberg und die Ärzteschaft von Sopron (...)* (mint fent), ill. *Wolfram Kaiser: Der Arzt Franz Ernst Brückmann (...)* (mint fent).

⁹ Vö. *N. Duka Zolyomi: Die Leopoldinische Akademie und die ungarländische Medizin und Naturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Acta hist. Leopoldina 13 (1980), 51–100.*

mellett ő is gyűjt németországi előfizetéseket Fischer Dániel tervezett, de végül meg nem jelent folyóiratára, az *Acta Eruditorum Pannonicára*.¹⁰ Sopronban az evangélikus líceumi könyvtár két kötetet is őriz Brückmanntól: egy Braunschweigben évmegjelölés nélkül kiadott *Opuscula physico-botanico-medica, ante hac separatim edita, nunc in unum volumen congesta* című gyűjteményes kötetet (1728), illetve a *Bibliotheca animalis Oder Verzeichniß der Meisten Schriften So von Thieren und deren Theilen handeln* című bibliográfiát (Wolffenbüttel 1743). E könyveket Halléban, Jénában, Göttingenben tanult, s Brückmannt talán személyesen is ismerő soproni orvosok hozhatták magukkal német földről, míg a Deccard János Kristóf könyvkatalógusában feltüntetett két soproni úti levelet¹¹ talán a szerző maga küldte el megjelenése után az ekkor (1734) még rektor Deccardnak.

Brückmann soproni utazása önmagában áll, s az egyetlen kitérő későbbi felvidéki útvonaláról. Talán valóban a Bécsben orvosló Loew Károly Frigyes biztatta a soproni kirándulásra, ahogy azt Gombocz Endre véli,¹² talán Jénában s Halléban szerzett soproni barátait akarta meglátogatni. Oda- s visszafelé eltérő útvonalakat választ. Odafelé Brodersdorf felől érkezve Lorettónál kel át a Lajta-hegység gerincén, útba ejtve a Bécs melletti Praetorium és Ebersdorf, majd Kismarton kastélyait, valamint a lorettói kolostort. A növényvilág s a kövületek mellett, melyeket mindenhol megfigyel s leír, a természeti s ember alkotta kuriózumok, az épületek s különösképpen a kolostorok is rendkívül érdeklik. A bécsi kolostoroknak több levelet is szentel (Ep. it. XXXII–XXXIV., Wolfenbüttel 1751).

Kastély-, s kolostorleírásai olyan részleteket is bemutatnak, melyek ma már nem léteznek, s melyek egykori létezéséről némely esetben a szakirodalom sem tud. Ezek a részek tehát forrásértékűek. A várak, kastélyok bejárata fölé függesztett óriásemlős csontok, például a kismartoni kastély bejárata fölöttiek egykori létezése ismert,¹³ a bécsújhelyi kapucinus kolostorból feljegyzett egykori felirat, vagy Rentsch János Jakab sírköve az egykori soproni evangélikus temetőből azonban nem.

Rentsch János Jakab sírfeliratát a temetés különlegessége miatt jegyzi fel – az Erdélyben elhunyt katonának soproni sírjába csak a szívét helyezték, mégpedig néhai kedvese koporsójára –, számos kolostori s szoborfelirat esetében azonban a feljegyzés okának meghatározása további kutatást igényelne. Talán vallásossága, talán más ok indíthatta e feljegyzésekre. Pestisoszloppal mindazonáltal, melyek közül a kismartoni feliratát közli is, Németországban is találkozhatott. Szent Rozáliának pedig, akinek rövid életrajzát adja, Bajorországban is jelentős kultusza volt. Feljegyzi a kismartoni kálváriahegyről készült rézmetszeten látható, a kálvária alapításáról szóló feliratot is, s vásárol magának egy Mária gyöképet.

Sopronba Cinfalván keresztül érkezik, mely község horvát lakosai szerint nem értenek németül. Néhány évvel Brückmann utazása után keletkezett Sopron vármegye leírásában a Cinfalván nem járt Bél Mátyás arról tudósít, hogy e horvátok németül is

¹⁰ Tarnai Andor: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. Magyar Könyvszemle 72 (1956), 32–49, itt 47. o.

¹¹ Kincses Katalin Mária: Johann Christoph Deccard könyvkatalógusa Cornides Dániel hagyatékában. SSz 65 (2011), 403–433, itt 426. o.

¹² Gombocz: i.m. 163.

¹³ Vö. Csatkai Endre: A soproni műgyűjtés története. (Budapest 1938), 4skk.

értenek.¹⁴ Sopronban Brückmann német köznyelvet talál. Két napos út után, október 31-én, a késői szüret idején érkezik a városba. A városi sétákon túl elmegy az evangélikus temetőbe – itt jegyzi fel Rentsch János Jakab sírfeliratát, melynek történetéről nyilván vendéglátói informáltak –, s meglátogatja Deccard rektort. A *Flora Semproniensis* későbbi szerzőjével kirándul át a rákosi kőfejtőbe kövületeket gyűjteni s botanizálni. Az útjuk során megfigyelt növényeket feljegyzi, kövületeket azonban itt nem, csak az aznap délután még meglátogatott kisebb Sopron melletti kőfejtőkben talál.¹⁵ A Fertő tónál még lát rózsás gödényt, s tájékozódik a soproni borról s bortermelésről, nyilván személyesen is betérve szőlőskertekbe. A soproni az egyetlen szüret, melyet magyarországi útjai során lát, s a pozsonyi mellett az egyetlen jelentős borvidék. A magyarországi bortermelésről – melynek Brückmann külön levelet szentel (ld. fentebb) – való ismereteinek a szakirodalom mellett soproni tapasztalatai ezért fontos forrásai. Két soproni levelében a borról több helyütt is szól.

A további napokban meglátogatja még Pilgram lelkészt, Matolay János teológust, Neuhold János Jakab orvost, a Ruzstón lakó Artner György Egyed jogtudóst, Dobner Sebestyén Nándort, s kétségkívül néhány további olyan személyt, akit említ, vagy éppen nem említ leveleiben, például Liebezeit György Zsigmond evangélikus városi alorvost. Tájékozódik a város gazdaságáról, szokásairól s egészségügyéről. Szól a lakók megélhetési forrásairól, elsősorban a bortermelésről, valamint alapvető élelmiszer árakról, a városi kolostorokról, városkapukról, a köztisztviselők és közhivatalok (a városi tanácsosi, illetve városi orvosi tisztség) evangélikusok és katolikusok közötti megoszlásáról, de a gyümölcsaszalás soproni módjáról, a balfi fürdőről és a pajzsmirigy-megnagyobbodás, illetve nyirokmirigy-daganatok gyakori előfordulásáról is. Sétákat tesz a városon kívül is: meglátogatja a soproni gesztenyéseket, feltűnnek neki a cserfák, a kukorica, amit először lát, valamint a magyarországi marhák, melyek nagy termetéről s szépségéről már hallott. A cserfa levelét, termését, valamint egy Sopronban látott juhajtó kosának egyenes, csavart szarvát le is rajzolja.

Egy hét soproni tartózkodás után november 7-én indul vissza Bécsbe. Ezúttal a Bécsújhely–Baden–Laxenburg útvonalat választja. Betér az útbaeső kolostorokba, köztük a bécsújhelyiekbe, meglátogatja a badeni termákat s a laxenburgi császári kastélyt, majd az út menti flórát továbbra is figyelve 10-én érkezik Bécsbe.

Külön említést érdemel Brückmann látogatása Dobner Sebestyén Nándornál. Az Altdorfban végzett ügyvéd közéleti ismertsége mellett érme- és régiséggyűjteménye miatt is fontos kapcsolati pontja a Sopronba látogató idegeneknek. Brückmann mellett az 1715-ben Sopronban járó Simon Clements angol utazó s 1737-ben Jeremias Miles angol archeológus is megtekinti a gyűjteményt.¹⁶ Dobner 1717-ben egyébként királyi megbízást is kap a régiségek s római emlékek gyűjtésére.¹⁷

A jelentős érme- és régiséggyűjteményen, különleges természeti képződményeken s tárgyakon kívül Brückmann számos római régiséget is talál e gyűjteményben: halotti urnát,

¹⁴ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása II. Descriptio Comitatus Semproniensis II. Szerk. Kincses Katalin Mária, Sopron 2006, 162 (= Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 3. kötet).

¹⁵ E közlésének ellentmond az, hogy a XI. Úti levélben Fertőrákosról származó kövületek rajzát is közli.

¹⁶ *Csatkai Endre*: Idegenek a régi Sopronról. (Levéltöredékek, útinaplók) 1487–1841. Sopron 1938, 12, 16.

¹⁷ *Házi Jenő*: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. Budapest 1982, 345.

síredényt, kígyófejes karperecet. A legnagyobb forrásértékkel azonban az a Dobnertől kapott, a 36. levélben közölt lista bír, mely az ügyvéd addigi megjelent még kéziratban lévő írásait tartalmazza. Az itt felsorolt 24 munka közül jelenleg mindössze négy ismert más forrásból. A *Historia Juris Hungarici* (Bécs 1719), illetve a *Sciagraphia dichotomica, decreti operis tripartiti, sive juris Hungarici, ad novum juris systema utilissima* (Bécs, é.n.) a brassói levéltárban, illetve az OSZK-ban megtalálható,¹⁸ az *Institutiones Juris Hungarici privati* (h.n., é.n.), valamint a *Lexicon Juris Hungarici nec non Civilis, Canonici, Feudalis et Criminalis compendiosum* [...] (h.n., é.n.) című munkák pedig Széchenyi Ferenc könyvtárának katalógusából ismertek.¹⁹ E katalógus említ egy *Harmonia Juris Divini et Hungarici ad festum Circumcisionis J.C.* (h.n., é.n.) című munkát is,²⁰ mely azonos lehet a Brückmann által közölt *Harmonia Juris Divini & Hungarici secundum ductum Evangelicorum*mal. Dobner többi munkája címének azonban Brückmann listája az egyetlen ismert forrása. Az említett művek három nagyobb csoportra oszthatók, melyek közül a legnagyobb a jogi tárgyú íróké. 14 írás tartozik ide: általános munkák, törvénygyűjtemények, jogi tankönyv, jogtörténet mellett jogi részterületeket tárgyaló művek, például a méltánytalan végrendelet megtámadásáról, a csódról s a védelem elméletéről. Legérdekesebb azonban *De Jure totalitorum Soproniensium* című munkája. Ez Sopron jogszokásait tartalmazhatta, s nem áll előkép nélkül. Lackner Kristóf – akinek munkásságát Dobner jól ismerte – egy évszázaddal korábban írt egy hasonló témájú munkát, a *Politiát*.²¹ Az örökösödési joggal kapcsolatos munkáknak sem Dobner az első soproni szerzője. Lackner 1595-ben megvédett doktori tézisei a végrendelet nélküli örökösödről szóltak.²² A csódról írt értekezése aktuális témát tárgyal: a csódjog a 17–18. században elterjed Európában, s számtalan Dobnerével azonos című értekezés születik.

Az *Ateista írásk gyűjteménye*, illetve az *Ingadozó Erasmus* képviseli a vallási tárgyú írásk csoportját, egy magyar–német rímtan, egy közhelytár, valamint az *A magyar nyelvben való fáradozás* című munka a nyelvi tárgyuakét.²³

Vegyes tárgyú írásai közül a legjelentősebb soproni helyrajza, mely az egyetlen jelenleg ismert ilyen tárgyú munka. *Földalatti Magyarország* című munkája pedig érmegyűjteményének rajzokkal ellátott katalógusa lehetett.

¹⁸ Régi Magyar Könyvtár. III / XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. kötet: 1712–1760. Összeállította Dörnyei Sándor és Szávuly Mária, Budapest 2005, 84 (a továbbiakban RMK III).

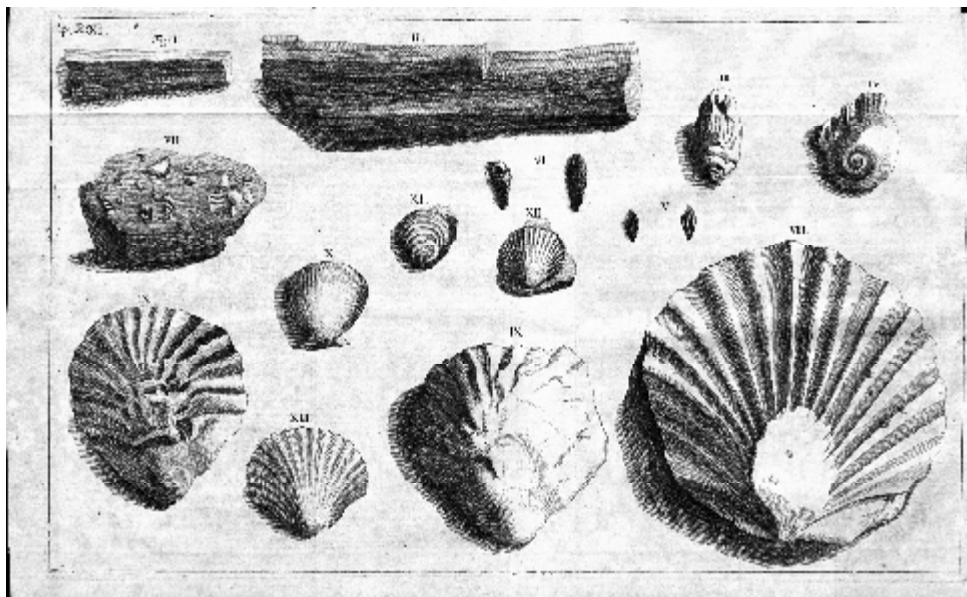
¹⁹ Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi. Tomus I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum. Sopron 1799, 282. (a továbbiakban Catalogus)

²⁰ Uo.

²¹ Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. Vitae Christophori Lackner I.U.D. Hominis, brevis consignatio. Ford., bev. Tóth Gergely, Sopron 2008, 114, vö. még 25 (Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 5. kötet).

²² Lackner Kristóf: i.m. 94.

²³ Dobner nem csak iskoláiban tanult verselni, a kor szokása szerint, hanem a szülői házban is találkozhatott a német nyelvű rímfaragással. Apja, a nagynevű ügyvéd s egykori polgármester, Dobner Nándor ugyanis szívesen verselt. Néhány versikéjét be is jegyezte naplójába, melyben azok fennmaradtak (jelzet: SL 1019-1, ill. 1019-4). Nem csak a verselés szeretete, de az apa jelentős könyvtára is öröklődött – 1729-ben – Sebestyén Nándorra (Házi: i.m. 345).

1. kép. Állítólagos megkövesedett emberi csont a fertőrákosi kőfejtőből (barna színű), VII. ábra: csigaházak Sopron melletti kőfejtőből, VIII–XIII: kagyló- és osztrigahéjak a fertőrákosi kőfejtőből (XI. Úti levél)

A Brückmann által felsoroltak mellett legalább kilenc további írás ismert Dobnertől,²⁴ aki írói munkájával családi hagyományt követett: apja, Dobner Nándor egy *Emblematikus szőlőlövészet* című munkát írt, valamint gyászbeszédet Bart Konrád és Sowitsch Kristóf evangélikus lelkészek temetésére.²⁵ Öccse, Ábrahám Egyed néhány beszéd s vers²⁶ mellett 1729-ben Bécsújhelyt jogi és orvosi szótárt adott ki ügyvé-

²⁴ Vö. Catalogus, 281skk., RMK III, 85, illetve *Csatkai Endre: A soproni nyomdászat a 18. század első felében*. SSz 15 (1961), 39–52, itt 42–46. Hét munka megjelenési éve nem ismertek. Rövidített címeik a következők: Die unvergleichliche Vortrefflichkeit, unbeschreibliche Hoheit, Vorzug und Praeminenz dess ... Ertz-Hauses von Oesterreich. O.O. (1715. után; e mű lelőhelye ismert, I. RMK III, 85); Causae et praesagiae eversionis Civitatis, oder Unfehlbare Anzeigungen etc. einer zum Verderben eilenden Stadt; Additamentum de ratione Status (sive Leges municipales) civitatis Soproniensis; Felicitas seculi sub Carolo VI maximo fundatore quietis (németül); Quadripartita genealogia Seren. Archiducissae M. Theresiae Stematographice representans; Beantwortung der Frage ob der Verfolgte oder der Verfolger prostituiert würde; Sceletum Processus criminalis Judaeorum contra et adversus incarnatam Deitatem. A nyolcadik munka (Tractatus nomico-politicus de fundamento incltyti Regni Hungariae) kiadási éve (1726, Csatkai: i.m. 42) és lelőhelye is ismert (RMK III, 85); a kilencedik munka egy irodalmi antológia Delitiae poetarum Hungaricorum, regis Matthiae Corvini, Joannis Sambuci [...] címmel (h.n. 1727, lelőhely: MTAK Kézirattár, 553.043, vö. Csatkai: i.m. 46, aki közli az OSZK példányának jelzetét és a nyomtatás helyét, mely Sopron). *Kovács József László: A soproni parnasszus. Sopron-Ödenburg kétnyelvű irodalma a kezdetektől napjainkig*. Budapest 2003, 61) a következő további műveket ismeri Dobnertől: Calendarium Soproniense (1727), Tractatus de divisione bonorum (azaz Dobner második munkája az örökösödésről), Oeconomia Linguae Hungariae, illetve egy a magyar irodalomról írt Supplementum.

²⁵ Catalogus, 281sk., illetve *Kovács József László: Lövészünnep és szőlőlövészet*. Dobner Ferdinánd soproni városbíró emblematikus füzeté. VÁRhely 4 (1998), 109–121. Dobner Ferdinánd egy versét közli fia is az alább említendő Soproni piros tyukmönyben. Ezt kiadta *Kovács József László (Összeáll.): A céltáblákat szőlő díszítse! Szőlő- és lövészünnepek Magyarországon a 16–19. században*. Trauben sollen Scheiben zieren! Traubenfeste und Freyschiessen vom 16. bis 19. Jahrhundert in Ungarn. Budapest 2009, 52sk.

²⁶ Vö. *Csatkai Endre: A soproni nyomdászat a 18. század első felében*. SSz 15 (1961), 39–52, itt 42., 44. o.

dek számára, s ő a szerzője az 1718-ban Bécsben németül, majd Kassán magyarul is megjelent *Sopronyi piros tyukmony*nak, egy katolikus pamfletnek a lutheri tan ellen,²⁷ valamint egy Mária mennybemeneteléről szóló könyvnek.

Brückmann nem csak úti jegyzeteit használta Sopront bemutató, 1734-ben kiadott leveleinek megírásához, hanem a szakirodalmat is. Azt módszeresen gyűjtötte s tanulmányozta. Nem csoda, hogy Bél Mátyás, akit Brückmann személyesen is ismer, s munkásságát is ismeri, hozzá fordul, hogy készítsen bibliográfiát számára a Magyarországra vonatkozó szakirodalomról. A főként külföldi megjelenésű munkákat tartalmazó jegyzéket Brückmann 1742-ben egy Bél Mátyásnak írt levél formájában *Úti levelei* között ki is adja.²⁸ S nem csak Magyarország irodalmát tanulmányozza alaposan. Bécsi emlékeit, a város intézményeit, építményeit, könyvtárait, kertjeit számos levélben írja meg s mutatja be. Egyik levele pedig a Bécsre vonatkozó szakirodalom jegyzéke. Hasonlóképpen bibliográfiát készít a numizmatikai szakirodalomról, melynek maga is szerzője,²⁹ s több további tudományág irodalmáról.

Soproni leveleiben elsősorban saját tapasztalatait írja le. Más szerzőkre továbbvezető szakirodalomként, illetve – Sopronon kívüli helységekről szólva – régi történetek forrásaként utal. A Fischau folyó állítólagos vak pisztrángjairól például csak a jezsuita Amiodt István művéből értesül, nem a helyiektől a folyónál jártakor. A Bécsújhely melletti „terra pellucida”-bányászatról is vélhetően a szakirodalomból értesül (36. levél, 10. o.).

A levelek úti beszámoló, a helyi természeti, építészeti különlegességeket, különös szokásokat kiemelő s a növényzetet személyes megfigyelés alapján bemutató jellege a – továbbvezető – szakirodalmi hivatkozások ellenére megmarad (az egyetlen hosszabb kitérő Szent Rozália és Szent Kajetán a kismartoni Szentháromságoszlop kapcsán a szakirodalomból összefoglalt életrajza). A soproni irodalomból idézett munkákból, Komáromy János Péter a soproni borrhól írt 1715. évi disszertációjából, illetve Rosner Mátyás 1660-as Sopron leírásából Brückmann nem emel át levelébe részeket,³⁰ melyek kitérőként jelennének meg az úti beszámolóban. Balf fürdőjéről pedig nem is mond többet, mint hogy kénes vizű, holott ismerte, bár itt nem idézte a soproni Loew András a császári természettudományi akadémia értesítőjében, az *Acta physico-medica*ban megjelent vonatkozó értekezését.³¹ Brückmann több megjegyzése megtalálható a korabeli szakirodalomban is. A kicsiny belvároshoz mérten nagy külvárosokról, a Fertő tó méreteiről, Sopron nevének eredetéről, az evangélikusok temp-

²⁷ Catalogus, 281, illetve RMK III, 84. A császárhű evangélikus családban felnőtt Dobner Ábrahám Egyed katolikus szellemű munkáit konvertitaként írta. Vö. még *Kovács József László: A soproni parnasszus* (mint fent), 60sk.

²⁸ Franciscus Ernestus Bruckmannus: *Epistola Itineraria C. Sistens Scriptorum Rerum Hungaricarum*. Wolfenbüttel 1742. A levelet újra közli Szelestei N. László (Sajtó alá rend., bev.): *Bél Mátyás levelezése*. Budapest 1993.

²⁹ Franciscus Ernestus Bruckmannus: *Epistola Itineraria XLVI. Sistens Scriptorum Rerum Viennensium*. Wolfenbüttel 1751. Franz Ernst Brückmann: *Bibliotheca numismatica, oder Verzeichniss der meisten Schriften, so von Müntz-Wesen handeln, was hiervon so wohl Historici (...). Wolfenbüttel 1729* (bővítések 1732-ben és 1741-ben).

³⁰ Joannes Peter Komáromy: *Dissertatio physico-medica de vino Hungarico Soproniensi*. Basileae 1715. Rosner Mátyás művének kivonatos fordítása: Rosner Mátyás: *Sopron leírása 1660-ból*. Fordította: Németh Sámuel, Bevezette és jegyzettel ellátta: Csatkai Endre. SSz 14 (1960), 300–311.

³¹ Andreas Loew: *Succinta descriptio duorum Hungariae medicorum fontium, quorum alter penes lacum Pisonium in Sempronensi comitatum ad pagum Wolffs, alter in Castris Ferrei comitatu penes Binkfeld enascitur* (IV, App. 1–6).

lomáról mások is szólnak.³² Ezeket az adatokat azonban Brückmann vendéglátóitól is megtudhatta. Az Úti levelek 1742-ben kiadott *Supplementum*-kötetében a soproni levelekhez is található kiegészítések.³³ Ezek azonban – érthető módon – már nem személyes, a levelekből kifejejtett úti emlékek, hanem a szakirodalomból átvett lényegesebbnek tartott adatok. Nem teljességre törekvő adatpótlás ez, ezért is elégszik meg mindössze Rosner Mátvás Sopron leírásának felhasználásával, melyből változtatás nélkül vesz át szövegrészleteket.

Tematikus úti leveleiben Brückmann szó szerint vagy eltérő szövegváltozatban, néhol pontosítva is, gyakran megismétli – illetve megelőlegezi – a 35. s 36. levélben Sopronról írtakat. *Quibusdam figuratis Hungariae lapidibus* című levelében (Ep. it. XI., Wolfenbüttel 1729) például közli Sopron nevének a Nagy Károly-, illetve III. Henrik-féle pusztítással kapcsolatos magyarázatát, szól a Glaser-dűlőben talált vaskovandról, s részletesen szól a Decard rektorral Rákosra tett kirándulásról.

Az *Úti levelek* s Brückmann további munkái nem ismeretlenek a magyarországi tudománytörténeti szakirodalomban, sőt Sopron helytörténeti irodalmában sem. A már említett orvos- s botanikatörténeti irodalom mellett a bányászat- s ásványtantörténeti irodalom is megemlékezik főként Brückmann felső-magyarországi utazásáról, ásvány- s bányaleírásairól, több ábrát is közölve az *Úti levelekből*, illetve a *Magnalia Dei*-ből.³⁴ Soproni leveleiből Csatkai Endre referál számos részletet – forrás-megjelölés nélkül – *Idegenek a régi Sopronról* című munkájában.³⁵ Szála Erzsébet *Sopron tudomány- és technikatörténetéből* című munkájának (h.n. 1997) az orvos Liebezeit Zsigmond Györgyről szóló fejezetében a 36. levélből idéz három rövidebb mondatot.³⁶ A 35. levélhez tartozó ábrákat Gombocz Endre közli botanikatörténetében.³⁷

Jelen kiadás Brückmann *Úti levelei* közül – tudomásom szerint – elsőként közöl kettőt teljes szövegében, fordítással, jegyzetekkel ellátva. A kiadás alapjául a hallei egyetemi s tartományi könyvtár példánya szolgált.³⁸

³² Vö. Rosner Mátvás: i.m. 304, Bél Mátvás: Sopron vármegye leírása I. Descriptio Comitatus Semproniensis I. Szerk. Kincses Katalin Mária, Sopron 2001, 32skk. (= Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 1. kötet), Bél Mátvás: Sopron vármegye leírása III. Descriptio Comitatus Semproniensis III. Szerk. Kincses Katalin Mária, Sopron 2006, 22skk., 190 (= Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 4. kötet). Sopron latin s német nevével kapcsolatban Brückmann egymás mellé helyezi a Zeillernél, Kreckwitznél és Tscherningnél is olvasható (s vélhetően olvasott) a város Nagy Károly-, illetve III. Henrik-féle elpusztításával kapcsolatos, illetve a Rosner Mátvásnál olvasott Semproni-elméletet. Vö. Bélay Vilmos: Egy 1687-ben Nürnbergben megjelent könyv Sopronról. SSz 10 (1956), 264–268, itt 267. o. (Kreckwitz, Zeiller és Tscherning munkáinak bibliográfiái adataival).

³³ Supplementum ad F.E. Brückmanni, D. Centuriam Epistolarum Itinerarium. Wolfenbüttel 1742, 28sk.

³⁴ Papp Gábor: A magyar topografikus és leíró ásványtan története. Miskolc 2002 (= Topographia Mineralogica Hungariae VII), *Izsó István*: Tudósítások a Magyar Királyság ásványkincseiről és bányászatáról a 17. század közepétől 1830-ig megjelent európai periódikákban. Bányásztörténeti közlemények 7 (2009; IV. évf.), 29–54, itt 32. o.

³⁵ Csatkai Endre: *Idegenek a régi Sopronról* (Levéltöredékek, útinaplók) 1487–1841. Sopron 1938, 12–14.

³⁶ <http://mek.oszk.hu/02000/02058/02058.htm>

³⁷ Gombocz Endre: i.m. 164.

³⁸ A két levél és a supplementum jelzetei: Halle ULB Ung V 7 (3; 4; ill. 24). A GoogleBooks a közelmúltban – a levélfordítások s jelen bevezetés ekkor már elkészültek – közzétette Brückmann leveleit, köztük a soproniakat is:

http://books.google.de/books?id=Vt368ucho2wC&pg=PT456&lpg=PT456&dq=EPISTOLA+ITINERARIA+XXXVI.+SISTENS,+MEMORABILIA++SEMPRONIENSIA&source=bl&ots=rIcFgPztIO&sig=TGA5WY5H49EBNA5zS-97w5MUZ5I&hl=hu&sa=X&ei=xx_7UNmQJ4bYtAaS_IgDw&ved=0CDMQ6AEwAtGk

A latin szöveg betűtívesztéseit a tárgyi jegyzetekkel együtt végjegyzetben található kiadói jegyzetekben korrigáltam; a nevekben elkövetett tévesztéseket nem javítottam. Brückmann a latin szöveg egyes kifejezéseit a (gyakran zárójelbe tett) német megfelelővel magyarázza. E magyarázatok a fordításban is eredeti nyelven találhatóak. Amennyiben a fordítás bizonytalansága megkívánta, az eredeti szöveg megfelelő kifejezését a fordított kifejezés után []-ben közlöm. A Brückmann által használt központosítást nem normalizáltam (mindössze a felsorolások elemeit is elválasztó rövidítő pontokat helyettesítettem a rövidítések feloldásakor vesszővel), jelölt rövidítéseit ellenben – jelöletlenül – feloldottam. Ez alól kevés, a kiadói gyakorlatban általában feloldatlanul hagyott rövidítés képez kivételt, elsősorban a p. (pagina) rövidítés, továbbá az *Úti levelek* további darabjaira történő hivatkozás (Ep. it.). A levelekhez utólag írt *Supplementumot* s fordítását az áttekinthetőbb szövegkép érdekében az Olvasó nem a végjegyzetekben, hanem a levelek szövege után találja. A 11. illetve a 35. levelekhez tartozó ábrákat szintén. A latin szövegben * jelöli azon helyeket, melyekre a kiegészítések vonatkoznak.

Köszönet illet többeket, akik a levelek adatainak ellenőrzésében segítségemre voltak. Különösen pedig Hermann Istvánt, aki a fordítást, valamint Bartha Dénest, aki a növénytani részek fordítását ellenőrizte. A kiadásban maradt esetleges kifogásolható fordításokért a felelősség természetesen teljes mértékben a fordítót terheli.

Az *Úti levelekkel* a Sopron történetét kutató, s az érdeklődő Olvasó olyan szöveget vehet kezébe, melyből megtudhatja, a 18. század elején mi tünt fel Sopronban s környékén a kuriózumokat kereső, természettudományi érdeklődésű, művelt orvos utazónak, s mely több pontján forrásértékkel bír – részben éppen a kuriózumok s a korában Sopronban s környékén kerengő érdekes történetek tekintetében. Franz Ernst Brückmann magyarországi kapcsolatainak története s Magyarország természetrajzát leíró munkássága a szórványos szakirodalmi utalások ellenére még feltáratlanok. Bízunk benne, hogy e forrásközlés ösztönzi majd az ilyen irányú kutatások megindulását is.

A fordítást szeretett keresztapám, Németh István emlékének ajánlom.

**FRANCISCI ERNESTI BRVCKMANNI. / MEDICINÆ DOCTORI &c. / EPISTOLA
ITINERARIA XXXV. / SISTENS, / MEMORABILIA / SEMPRONIENSIA, / AD / VIRVM
NOBILISSIMUM CLARISSIMUM ATQVE / DOCTISSIMUM DOMINUM / DOMINUM /
HENRICUM JACOBVM SIVERS, / PHILOSOPHÆ MAGISTRVM ET REGLÆ PRVSSICÆ /
SCIENTIARVM SOCIETATIS INCLYTÆ / COLLEGAM CELEBRATISSIMUM /
FAVTOREM ET AMICVM CARISSIMVM. / WOLFFENBVTELUM MDCCXXXIV. [2:]**

Vir Nobilissime atque doctissime, favor et amice plurimum colende!

Anno 1723. die 29. Octobris Vienna Austriæ relicta, equo profecti sumus ad Prætorium, quod German: das Neue Gebäude, ceu diceres Neocstichon, & semper adhuc audit nova domus, licet jam plus quam centum annos numeret. Est arx imperialis, cum viridario, muro alto, in quo ad certas distantias, hinc inde altæ turre, in quibus feræ efferæ & valde crudeles, ursi, leones, tigrides, &c. quarum bestiarum catalogum si placet, evolve in Küchelbeckeri allerneuesten Staat von Wien p. 814. aluntur, cincta. Descriptionem arcis, ut & figuram Anno 1649. delineatam, vidimus in Matthæi Meriani Topographia Provinciarum Austriacarum p. 27. cum figura item conferatur Tollius in Epistolis itinerariis p. 106. Post hoc viridarium statim adest Ebersdorffium, I. milliarium Vienna distans, prætorium Cæsareum & arx amœna, de qua Küchelbeckerus I. caput pag. 805. &c. Schwächet, oppidulum/ Marckflecken/ & monasterium Capucinatorum, 2. milliaria Vienna distans. [3:]

Ad viam copiose crescunt Solanum vulgare baccis luteis, Chamæpytis, Marrubium album inodorum & Horminum foliis Salviæ.

Per pagum Rauchewart, Wiener-Herberge, ad quem fluvius cito properans, die Fischer / terminum Regni Hungarici & Archiducatus Austriæ ducit, devenimus Reiffenbachium, à fluvio Reiffenbach, qui istum locum pertransit, dictum; hæc aqua isto mense tam alta & rapida facta, pontes destruxit, ita ut navigio ex trabibus connexis & sine fabrica compactis facto flumen dictum trajicere coacti fuerimus.

Per Seiffersdorffium, Brockersdorffium, quem pagum fluvius Leiter, qui æque, ac præcedens, ripas transgressus, alluit, ad oppidulum & monasterium monti adhærens, Loretto dictum, pervenimus. Monachi vocantur Servitæ, quasi servi Mariæ. Hic loci primum sal gemmæ Hungaricum offendimus, quilibet rusticus duos lapides rotundes molares, quibus sal in farinam molit, in domo sua habet; sunt &, qui tantum in mortario cum pistillo id contundunt.

Ex hoc loco ulterius progressi sumus, milliariis spatio, per montes & sylvas usque ad oppidulum parvum, sed pulchrum, & castellum Eysenstadt. In hac sylvæ læte proveniunt Cornus, Ebulus, Juniperus, Halicacabus s. Alkekengi baccis rubris; per totum montem conchæ albæ, cochleæ, corallia & alia marina cum testis suis petrifactoria in lapidibus nobis obvia sunt facta; imo mœnia, monasterium Lauretanum cingentia, istis petrifactoris undique sunt referta.

Dicta arx, quæ in singulo angulo turrim habet, quadrata est; habitat in ista nunc temporis Princeps [4:] vidua de Esterhasi. Hæc familia de Esterhasi est quædam ex ditissimis, potentissimis & antiquissimis totius Regni Hungariæ, & traditur, stemma suum, uti Ducum de Croye, ordine non interrupto, quod ad originem suam, à patre omnium gentium, Adamo, usque ad nostra tempora posse deducere.

Franz Ernst Brückmann, az orvostudományok doktorának stb. XXXV. úti levele Sopron nevezetességeiről. A nemes, híres és tudós férfiúnak, Heinrich Jacob Siversnek, a filozófia magiszterének s a nevezetes Porosz Királyi Tudományos Társaság nagyhírű tagjának, pártfogómnak és kiváló barátomnak. Wolfffenbüttel 1734 [2:]

Nemes és tudós Férfiú, nagyrabecsült Pártfogóm és Barátom!

1723. október 29-én az ausztriai Bécset elhagyva lovon mentünk Praetoriumba, melyet németül még most is das Neue Gebäude-nak, úgymond Neostichonnak, azaz új háznak neveznek, jóllehet már több mint száz évet számlál. Ez egy birodalmi kastély díszkerttel, magas fallal övezve, melyben bizonyos távolságra egymástól, itt-ott magas tornyok vannak, amelyekben vad és vérszomjas állatokat, medvéket, oroszlanokat, tigriseket stb. tartanak. A vadállatok katalógusát, ha úgy tetszik, olvasd el Küchelbecker Legújabb bécsi állam c. munkájában, a 814. oldalon.¹ A kastély leírását s 1649-ben készült rajzát láthatjuk Matth. Meranus: Az osztrák tartományok topográfiaja című művének 27. oldalán rajzzal; vö. továbbá Tollius: Úti levelek, 106. o.² E díszkert után rögtön a Bécstől egy mérföldre található császári szállás, Ebersdorff következik, egy bájos kastély, amelyhez vö. Küchelb. I. fej., 805.o. stb. Schwächet mezőváros (Marcktflecken), illetve kapucinus kolostor, Bécstől két mérföldre. [3:]

Az út mellett bőséggel terem a csucsor, köznyelven sárga ebszőlő,³ a kalinca ínfű,⁴ a szagtalan fehér pemetefű⁵ és a muskotály zsálya.⁶

Rauchewart s Wienerherberg községen át, mely mellett a sebes vízű, a Magyar Királyság és az Ausztriai Főhercegség határát képező Fischer folyó folyik, a települést keresztülszelő Reiffenbach folyóról elnevezett Reiffenbachba érkeztünk. E folyó vize ebben a hónapban olyannyira megemelkedett s felgyorsult, hogy szétrombolta a hidakat, úgyhogy összerögtött s megmunkálatlanul egymáshoz erősített fatörzsekből készített hajón kényszerültünk átkelni rajta.

Seiffersdorfon és Brockersdorfon⁷ át, mely községet a medrét az előzőhöz hasonlóan átlépett Lajta folyó mossa, a hegyen álló Loretto nevű városkához s kolostorhoz érkeztünk. Szerzeteseit szervitáknak, azaz Mária szolgálóinak hívják. E helyen találtunk először magyar kősót. Minden paraszt házában van két kerek malomkő, mellyel a sót liszté őrli; mások mozsárban törik össze mozsártörővel.

E helységből hegyeken s erdőkön keresztül végül az egy mérföldre található kiscsiny, de szép városkába s kastélyhoz, Kismartonba mentünk. Ebben az erdőben nyáron som,⁸ bodza,⁹ boróka,¹⁰ Halicacabon avagy piros páponya¹¹ terem; az egész hegységben fehér kagylókat, csigákat, korallokat és egyéb, héjukkal együtt megkövesedett tengeri élőlényeket találtunk a kövekben. Sőt a lorettói kolostort övező falakból mindenünnen visszaköszönnek ezek a megkövesedett maradványok.

Az említett vár négyszögletű, sarkain tornyok vannak; jelenleg az özvegy Eszterházy [4:] hercegné lakja. Ez az Eszterházy család az egyik leggazdagabb, leghatalmasabb és legősibb az egész Magyar Királyságban, s úgy tartják, családfája, ami saját eredetét illeti, mint a Croye hercegeké, megszakítatlan rendben, minden népek apjától, Ádámtól a mi időnkig levezethető.

Ante castellum omnium Hungariæ Regum icones a capite, cum thorace, ad usque abdomen, Brust=Bilder / in lapidem incisi sunt. Sub introitu testa testudinis eximia & extraordinariæ magnitudinis, nec non duo ingentia gigantum, uti perhibentur, ossa suspensa hærent; revera autem sunt Elephantum ossa, qualia E. Brown in Itinerario p. 166 etiam in propugnaculo Schinda observavit. In aula arcis duæ aquilæ vivæ aluntur.

Oppidulum duo habet monasteria 1) Franciscanorum & 2) virginum religiosarum; in priori purgatorium pictum erat, cum inscriptione:

O ihr Christen thut bedencken!

Uns ein heilig Almosen schencken.

item imago St. Johannis de Alvernia, qui, cum quinque Christi vulnera pro pauperibus animis devote coleret, tantum istarum numerum ex purgatorio liberavit, ita ut ingentes cohortes, scintillarum instar ex magno igne repleto furno, ex isto in cælum ascendere observaverit.

Mons Calvariæ sumtibus Principis Estzterhasi ædificatus, omnium in tota Hungaria pretiosissimus & elegantissimus; figura magna ex ære istum optime præsentat. Miracula perplura, si fides habenda, in hoc fiunt, in specie cæci recipiunt visum & claudi deambulant. Chronosticha in hoc sequentia sunt: [5:]

CorDa DeVota sVsCIpe DeVs.

DeLineatIo MontIs CaLVarIæ In HVngarIa:

CIrCa ElsenstadIVM Ita sItVatI:

FabrICa fVnDatIonIs PrInCIpVM EsterhasI:

CVM VarIIs æDIfICIIs:

In CVprVM reDVCTa:

GLorLosæ DeIpore VIrgInIs MarIæ LoCVs:

VaLDe MiraCVLosVs:

QVla IaM Ibi CæCI VIDent:

CLaVDIque aMbVLant:

SIC aLla pLVrIma proDIgla fIVnt:

MarIæ seDVLVs CVLtor:

PaVLVs hoC MoDo pLantaVIt:

MIChaël Vero stabILIter æDIfICaVIt:

DeCenter CVM eXpensIs:

OptIMI patrIs DILeCtVs fILIVs:

DeIparæ VIrgInI aCCeptIssIMVs:

Cooperante qVoqVe Consorte MargarIta.

Desana:

DeVota beatIssIMæ

VIrgInIs anCILLA.

A kastély előtt Magyarország összes királyának fejtől mellkason át a hasi részig tartó kőbe vésett mása, Brust=Bilder látható. A bejárat alatt egy kivételes, rendkívüli nagyságú teknőspáncél, valamint – amint mondják – egy óriás két hatalmas csontja függ; a valóságban ezek elefántcsontok, amelyeneket E. Brown, Útikönyv, 166.o. is megfigyelt Sempte erődjében.¹² A várudvarban két élő sast tartanak.

A városkának két kolostora van, 1) a ferenceseké és 2) a szent szüzeké;¹³ előbbiben a purgatórium képe látható a következő felirattal:

Ó, szent alamizsnát adjatok,

Keresztények, ránk így gondoljatok!

továbbá alverniai Szent János képe, aki, mikor Krisztus öt sebéet odaadóan ápolta a szegény lelkekért, oly sokat megszabadított közülük a tisztító tűzből, hogy óriási csapatokat látott szikrák formájában egy tűzzel telt nagy kemencéből az égbe felszállni.

A kálváriadomb Eszterházy herceg költségén épült, s egész Magyarország kálváriái közt a legértékesebb s a legfinomabb ízléssel készült, amit az ércből készült nagy szobor jól mutat. Számos csoda történik itt, ha hihetünk az elbeszéléseknek, különösen vakok kapják vissza látásukat s nyomorékok kezdenek el járni. Az itt látható kronosztikonok a következők: [5:]

A hív lelkeket emeld fel, Isten!

A Magyarországon, Kismarton mellett

Található Kálváriahegynek

Rézbe metszett rajza:

Az építmény különféle épületekkel együtt

Az Eszterházy hercegek alapítása:

Istenszülő dicsőséges Szűz Máriának

Szerfelett csodálatos helye:

Hiszen itt a vakok rögvest látnak:

A bénák járnak:

S számos más csoda történik:

Mária buzgó szántóvetője:

Pál ily módon elültette:

Mihály pedig szilárdan felépítette:

Csinosan, költségeket nem kímélve:

Kiváló apának szeretett,

Az Istenszülő Szűz által igen kedvelt fia:

Hítvesével, Desana Margittal,¹⁴

A boldogságos szűznek

Odaadó szolgájával együtt.

Prostat & hic imago (ein Gnadenbild) Mariæ cum puerulo in sinistro brachio; singuli, mater & filius, diademate coronati sunt; Virgo Deipara sceptrum in dextra manu, puerulus avem insinistra¹⁵ tenet; scia[6:]graphiam istius coloribus in charta pergamena pictam nobiscum in Germaniam attulimus. Porro adest pulcherrima Sacrosancti Trinitati dicata columna, Heilige Dreyfaltigkeits=Seule/ in qua literis deauratis sequentia verba legenda:

Ewiges Gelübdt

Oder

Ehren=Seule/

Welche von einer Königl. Freystadt Eissenstadt um Abwendung der leidigen Pest der allerheyligsten Dreyfaltigkeit und gekrönten Himmels Königin Mariæ, auch heil. Sebastiano, Rocho, Rosoliæ, Cajetano, Francisco Xaverio zu hohen Ehren allhier verlobt und aufgerichtet worden; GOTT erhöre gegenwärtiger Stadt dieses ihr gethanes Gelubdt/ und lasse sie von diesem Ubel von nun an befreyet leben; geschehen im Jahr 1713. den 5. September an

Welchen Tag Die Pest zVM ersten, GOTT gebe Letztens bey Vns eIngerIssen.

In primo latere: Heiliger Antoni, bey dein lieben Kind/ Zur Pest=Zeit allen Hülffe find.

In secundo: O heiliger Carole, mit der Bitt/ Stets Eysenstadt vor Pest behüt.

In tertio: O heiliger Ignati, bitt deinen liebsten Gott

Daß er uns nicht straff des Jähentodt.

Imaginem S. Rosaliæ virginis, crucifixum Dominum nostrum manibus tenentis, possidemus, in qua legitur:

Crucem Domini semper in mente, in ore, in signis fovete. Crux enim domini armatura vestra, invi[7:]cta contra Sathanam, galea custodiens caput, lorica protegens pectus, clypeus tela maligni repellens, gladius iniquitatem, & Angelicas insidias perversæ potestatis sibi propinquare, nullo modo sinens. S. Martialis.

Amor Crucifixi.

Pro avertenda peste. IV. Septembris

ROSALIA, à fundo gentilitio, qui Rosa dicebatur, quod mensibus illic singulis videntur rosæ, nomen sortita, ex Principe patre, Panormi in Sicilia nata, Caroli Magni de stirpe, & Siciliæ Regum propinqua sanguine, nobilissimis ob formam jam destinata nuptiis, palatia, opes, honores, splendorem generis, omnesque mundi illecebras, quas tanti ambiunt, fastidens, ad obviam profugit speluncam, illic illi fontana pro nectare: herbæ & radices præ condimentis, preces præ Musica, je junium¹⁶ & asperrima saxa præ plumis & lectulo: nec viror arborum, flores pratorum, saliares fontes, syderum flammæ recreabant, cum solius crucifixi aspectu, & amplexu se oblectaret.

Található itt egy Máriakép is (ein Gnadenbild), Mária bal karjában a gyermekkel; az anya és a fiú fejéssel koronázott, az Istenszülő Szűz jobb kezében jogart, a gyermek baljában madarat tart. [6:] Ennek hártyalapra festett színezett rajzát magunkkal hoztuk Németországba. Van itt továbbá egy szép, a Szentháromságnak szentelt oszlop, Heil. Dreyfaltigkeits=Seule, melyen aranyozott betűkkel a következő szavak olvashatók:

Örök fogadalmi
avagy
emlékoszlop/

A szenvedést hozó pestis elhárítására a legszentebb Háromságnak s a menny koronás királynőjének, Máriának fogadalomban ígérte s állította, Szent Sebestyénnek, Rókusnak, Rozáliának, Kajetánnak, Xavéri Szent Ferencnek tiszteletére is, Kismarton Királyi Szabad Város; Isten hallgassa meg a város fogadalmát/ s éltesse eztán mentesen e bajtól; 1713. szeptember 5-én. Mely napon a pestis először, s Isten adja, hogy utoljára tört be hozzánk.

Az első oldalon: Drága gyermekednél találj menedéket/
Pestis idején, Szent Antal, mindenkinek.
A másodikon: Könyörgésed óvja, ó, Szent Károly/
a pestistől meg mindig Kismartont, e várost.
A harmadikon: Ó, Szent Ignác, kérd a drága Istent
Szörnyű halállal ne büntessen minket.

Birtokunkban van az Urunk keresztjét kezeiben tartó Szent Rozália szűz képe, melyen a következő szöveg olvasható:

„Urunk keresztje legyen mindig elmétekben, ajkaitokon, zászlóitokon. Mivel az Úr keresztje a ti legyőzhetetlen fegyveretek [7:] a Sátán ellen, a fejeteket vigyázó sisak, kebleteket védő mellvért, a gonosz fegyvereket elhárító páncél, kard, mely nem enged, hogy igazságtalanság s a gonosz hatalom angyali cselszövései bármi módon közélébe férközzenek. S. Martialis.¹⁷

A Megfeszített szeretete.

A pestis elhárításáért. Szeptember 4.¹⁸

A szicíliai Panormusban hercegi apától született, Nagy Károlytól leszármazó s Szicília királyaival vérrokonságban levő, előkelő házasságra formailag már eljegyzett Rozália, aki nevét a nemzetségi birtokról kapta, amit Rózsának hívnak, mert ott havonta megújulnak a rózsák, a palotákat, gazdagságot, hírnevet, a család tekintélyét s minden világi csábítást, amelyek után annyian sóvárognak, megvetve egy útjába kerülő barlangba menekült; ott nektár gyanánt kút, fűszerek helyett füvek és gyökerek, zene helyett ima, ágy és tollpelyhek helyett koplalás és érdes szikla [lett osztályrésze], s nem lelte örömét a fák üdeségében, mezők virágaiban, csobogó forrásokban s a csillagok tündöklésében sem, mert egyedül a megfeszített látványában gyönyörködött, s abban, hogy magához ölelte a feszületet.

Angelis doctoribus decurrebat Marianas salutes, quas Rosarium vocant, quod ut bullam mortua in pectore suspensum retinuit. Motienti¹⁹ cum Matre DEI filius, cumque Angelis Apostolorum principes adfuere, cœlestésque genii, ut paranympsi, sponsam ROSALIAM, contexto de rosis serito, coronatam deduxere ad divinum Sponsum. Sic dudum vixit, à mundo deserta, cœli habitatrix ROSALIÆ anima; at corpus rosis coronatum, in crucifixi amplexu, Anno Christi M.DC XXV. crystallina in tumba repertum, sive illam paravere Angeli, sive quadringenti annis superfusa aqua in cristallum artifice natura induruit, clarè tamen nobis exhibuit ROSALIAM, inter Divos contra pestem in Sicilia sospitatores, patronam. Tu quod tumulo ejus inscriptum legis *Amore Domini mei*, tibi scriptum crede, & fac omnia amore Domini tui, ut æternum floreas *Ferrarius & Simon Martinus in vita*. [8:]

S. Cajetani, Confessoris imagine quoque gaudemus, in qua legitur:

A Lumine lumen.

Quidquid laboras, ad hoc laboras, ut videas. Nescio, quid magnum est, quod visuri sumus, quando tota merces nostra visio est. Ergo para, unde videas, quod amas, antequam videas. Augustinus in Psalmos 90.

Desiderium cœlestis patriæ.

Pro curatoribus animarum. VII. August.

Clericorum Regularium hic Fundator est, ab utero jam Bamæ Virgini devotus: præcox ei virtus, etiamnum puero, Sancti nomen peperit, quod, ne evanesceret, ab Aula Pontificia, ad quam ob doctrinam adscitus erat, exijt, honores declinans, structique suo ære nosecomiis,²⁰ ægrotantibus, etiam peste infectis, indefessa charitate inservit, ut inde animarum venator audiret. Ordini suo rigidam paupertatis legem fixit, ut sine redditibus essent semper, nec Elemosynam peterent, sed unâ in DEVM fiduciâ nixi, eo solo viverent, quod divinâ providentia illis, per pias animas, ultro tribueret. In se tantum non crudelis, totas noctes pervigil, corpus flagris lacerabat, octonis quotidie horis inter lachrymas precatus: sæpe in extasin rapiebatur, & Romæ quidem parvulum JESVM spectabilem, in explicabili mentis solatio, ex Matris Divinæ ulnis, in sua excepit brachia. Captâ urbe, verbera, tormenta, carceres pertulit, mœrore tandem, qui ex multiplicatis a seditiosa plebe DEI offensis, animam ejus lacerabat, fuit consumptus Neapoli, crebris & in vita & post mortem miraculis celebris, & contra pestem Potronus²¹, inter Sanctos Anno M.DC.LXXI, à Clemente X. relatus Breviarium Romanum.

Eysenstadio relicto, per pagum Zigendorff, cujus incolæ omnes sunt Cravati linguæ Germanicæ nec verbum intelligentes, die 31. Octobris Sempronium Oedenburg, quia ab Imperatore Carolo Magno & Henrico III. de[9:]vastatum & incultum redditum, Oede gemacht/ dictum vindemiarum tempore ingressi sumus.

Urbs a Sempronio, Romano, exstructa dicitur, hinc Sempronium vel Scopronium dicta, parva quidem est, sed spatiosa habet suburbia & septies oppido majora.* Tria monasteria adsunt: 1) Societatis Jesu. 2) Dominicanorum & 3) Franciscanorum.

Angyali tanítók buzdítására az olvasót mondta, amelyeket rózsafüzérnek neveznek, s azt mint egy pecsétet, halálában is kebléhez szorította. Halálakor jelen volt Isten fia anyjával, az apostolfejedelmek az angyalokkal, s a mennyei lelkek mint vőfélyek vezették a menyasszonyt, Rozáliát rózsákból font koszorúban isteni Vőlegényéhez. Így élt egykor a világtól elhagyatottan Rozália égben lakó lelke. Rózsákkal koronázott, keresztet magához ölelő testét pedig kristállysírban találták meg Krisztus 1625. évében. Akár az angyalok készítették azt, akár négyszáz év ráömlő vizét szilárdította kristállyá mesterien a természet, tisztán őrizte meg számunkra Rozáliát, a patrónát, akit Szicíliában a pestis ellen oltalmazó isteni védőszentek közt tartanak számon. Te, mivel Neked írta fel sírjára a feliratot: *Uram szeretetével, higgy és tégy mindent Urad szeretetével, hogy örök dicsőségben élj. Ferrarius és Simon Martinus, Eletrajz.*" [8:] Szent Kajetán hitvalló képét szintén örömmel látjuk. Ez olvasható rajta:

Fény a fényből.

Akármit fáradozol, azért fáradozol, hogy láss. Mily nagy dolog lehet az, amit látni fogunk, ha elég ahhoz, hogy teljes jutalmunk e látás legyen! Tehát gondoskodj arról, ami által majd láthatod, amit már szeretsz, mielőtt látnád. Ág., Zsoltármagyarázatok 90.²²

A mennyei haza vágya.

A lelkek gondozóinak. Augusztus 7.²³

Ő a Reguláris Klerikusok rendjének alapítója, kit már az anyai ölben a Boldogságos Szűznek ajánlottak:²⁴ erényessége korán, már gyermekként meghozta számára a Szent nevet, s hogy ez el ne enyésszen, a pápai udvart, ahová tanítás végett felvették,²⁵ elhagyta, kitérve a tisztségek elől, s saját összegyűjtött pénzéből fáradhatatlan szeretettel gondoskodott a kórházakról, a betegekről, még a pestisben szenvedőkről is, hogy azután lelkek vadászána nevezzék. Rendje számára a szegénység szigorú törvényét írta elő, hogy ne legyen jövedelmük, sem alamizsnát ne kérjenek, hanem egyedül az Istenbe vetett hitre támaszkodva csak abból éljenek, amit az isteni gondviselés kegyes lelkek útján önként nekik juttat. Magával szemben szinte könyörtelen volt, egész éjszakákat átvirrasztva testét korbáccsal sanyargatta, naponta nyolc órát könyörgött könnyek közt, gyakran extázisba ragadtatott, Rómában pedig a gyönyörű gyermek Jézust megmagyarázhatatlan lelki bátorsággal isteni anyja karjából sajátjába vette.²⁶ Miután a várost elfoglalták,²⁷ megkorbácsolták, megkínózták s börtönbe vetették. Végül a szenvedéstől, mely az Isten lázongó népe által sokszorosán elkövetett jogtalanságok miatt lelkét gyötörte, Nápolyban halt meg. Életében s halála után is számos csodájáról volt híres, s a pestis elleni oltalmazóként tisztelték. A szentek közé 1671-ben X. Kelemen vette fel, Római Breviárium.

Kismartont elhagyva Cinfalva községen át, melynek lakosai mindannyian horvátok, s a német nyelvből egyetlen szót sem értenek,²⁸ október 31-én, szüret idején érkezünk az Oedenburgnak nevezett (mivel Nagy Károly és III. Henrik császárok [9:] elpusztították és pusztasággá változtatták – Oede gemacht) Sopronba.

Úgy tartják, a várost a római Sempronius építette, s ezért hívják Semproniumnak avagy Scopronnak. A város ugyan kicsi, de tágas külvárosai vannak, melyek mérete a városénak hétszerese. Három kolostora van: 1) a jezsuitáké, 2) a domonkosoké és 3) a ferenceseké.

Major pars incolarum Evangelio addicta est, licet Romanæ religionis gens quinque urbis templa, & Lutherani tantum domum precariam, ein Bett=Hauß/ possideant. Duobus tantum locis in tota Hungaria Evangelici aedem suam sacram in urbe habent, nempe hic loci & Schemnizii, in omnibus reliquis locis extra urbium mœnia est exstructa. Senatus ex viris Evangelicæ fidei dogmatibus addictus & Romano-Catholicis mixtus est.

In cœmetario, Evangelicorum cadaveribus destinato, est lapis sepulchralis Domini de Rentsch, supremi militum ducis, qui in Transylvania in duello è vita discessit. Hic vivus præceptum dederat, cor ei mortuo ex thorace exenterare, istud Sempronium portare, & in arca sepulchrali super corpus carissimæ suæ costæ, quæ hic loci sepulta, ponere, quod etiam factum, dum balsamis conditum a supremis quibusdam officialibus Sempronium apportatum, & solenni conductione in arcam sepulchralem, denuo suffossam & apertam, positum fuit. Sic in hac tumba bina corda & unum cadaver terræ mandata sunt, cum inscriptione a viro docto hac occasione facta:

Viator

Lege, Cuge

Duorum cordium

In uno corpore, in uno pectore

[10:] Corda invenis, chordde consonantes

Tam in vita, quam post vitam, consonantia

Cor

JOHANNIS JACOBI DE RENTSCH

Chiliarchæ equitum dum viveret, maxime strenui

Nominis RENTSCHIANI flosculi unici

Atque ultimi

Vere JOHANNIS, & JACOBI nomina gerens

Vt qui filius tonitru

Hostium tonitru

Inimicorum oppressor

Adversariorum calcator

Cujus cor contra minas, & machinas mortalium

Semper intrepidum stetit

Eheu! mortalis esse desinit

Sed altius indaga

Adspice, circumspecte, perspice

Tumulum hunc,

Et in eo contumulatum

Cor, corpusque

A lakosok nagy része evangélikus vallású, jóllehet a város templomai közül öt a római felekezethez tartozóké, a lutheránusoknak pedig csak egy imaházuk van, ein Bett Hauß. Egész Magyarországon csak két helyen található a városban az evangélikusok temploma, mégpedig e helyütt és Selmecebányán; az minden további helyen a városfalakon kívül áll. A városi tanács vegyesen az evangélikus hit tanai iránt elkötelezett és római katolikus férfiakból áll.

Az evangélikusok holttesteinek kijelölt temetőben van Rentsch úr, főkapitány sírköve, aki Erdélyben vesztette életét párbajban. Ő még életében úgy rendelkezett, hogy halála esetén szívét vegyék ki mellkasából, vigyék Sopronba s koporsójában az e helyütt eltemetett kedvesének teste fölé helyezték. Ez így is történt, néhány főtiszt bebalzsamozva Sopronba szállította, s ünnepi tiszteletadás mellett az újból kiásott s felnyitott koporsóba helyezték. Így ebben a sírban két szív s egy test lelt nyughelyet. Rajta a felirat, melyet ez alkalomra írt egy tanult férfiú.

Vándor,

Hallj † két szívről

egy testben s egy lélekben.

[10:] Egyetértésben találd a szíveket,

Ez életükben s haláluk után is összeillő szíveket.

Rentsch János Jakab

lovas ezredes szíve,

míg élt, nagyon erős volt.

A Rentsch névnek egyetlen

S utolsó virága,

Illőképpen János s Jakab neveit viselő,

Mint ki a mennydörgés fia,²⁹

Az ellenség mennydörgése,

Elnyomója,

Az ellent eltaposó,

Kinek szíve a fenyegetések s halálos cselszövések ellen

Mindig rettenthetetlen maradt,

Ó jaj! – halandóságának vége már.

De mélyebbre tekints,

Lásd, szemléld, nézd meg jól

E sírhalmot

S a benne elhantolt

Szívet s testet,

MARIAE MAGDALENÆ DE RENTSCH

Quam Lucina fecit

De HAVFFIA

Matronæ & Pietate, & Virtute, & Eruditione eximiæ

Fœmiæ lectissimæ

Conjugis fidelissimæ

Quæ olim mater duarum filiarum

Nunc est filia matris omnium hominum

Nempe terræ

Vsque ad lætum resurrectionis diem

Vbi expectat vocem:

Sursum corda!

Sursum corpora!

Interim tute quiesce

Biga cordium conjunctissima

Et tu Viator

I licet.

[11:] Gymnasii Evangelici Rectorem, Dominum Deckart, virum probum & doctum, qui scientiam botanicam in deliciis habet & istam optime callet, salutavimus cum quo Croisbachium, oppidulum ad lacum Pisonis, I. milliarium Sempronio distans, ad Cardinalem Saxo-Zizensem, qui in hoc egregiam novam cum viridario habet arcem, pertinens, profecti sumus. Hic locus magnas et optimas habet lapicidinas, in quibus conchæ bivalves albæ striatæ & alaræ, admodum magnæ, cum testa, vide Ep.It.XI. figuræ VIII.X.XII.XIII. item Ep.It.XXXII. Tabula I. figura VIII. Ostreæ. vide Ep.It.XI. figuræ IX.XI. cochleæ, varia corallia & alia marina petrifacta, interdum Glossopetræ, quarum vero præsentibus nullum specimen invenire potuerimus, effodiuntur; paucis retro annis integrum humanum sceleton petrifactum in his repertum fuit, quod vero incauti latomi, quod dolendum, instrumentis suis ferreis male conquassarunt. Omni opera adhibita de hoc frustulum ossis accepimus, figuram istius vide Ep.It.XI. figura I.

Plantæ in hoc itinere nobis obviam factæ, sequentes fuerunt: Veronica, Viburnum, Pannonicum, Galega, Labrusca Virgilii, vulgo wilde Wein=Beeren/ sponte in altum in fruticetis crescit, fructus sunt baccæ parvæ nigræ, quas vix semimaturas, aves statim rapiunt. Stramonium, Alkekengi, Ossea, Cynosbaton, Cerinthe flore minore, Berberis, Cornus, Carduus capitulo elegantissimo, Dipsacus capitulo Scabiosæ, Helianthemum, Blattaria flore purpureo seu rubro, Senecion, Campanula flore majore, Ruta muraria, tres Gallarum species, Populus foliis subtus albis, Rubus, Digitalis flore luteo, Scabiosæ aliquot species, Pulsatilla, Sorbus torminalis, Ebulus, Clematis sepium, Cannabis sylvestris, Cacubalus seu Alsine baccifera. [12:]

A Lucina által Hauffiától
világra segített
Rentsch Mária Magdolnáét,
A családanyáét, kivételes jámborságú, erényű s műveltségű
jeles asszonyét,
Hűséges feleségét,
Ki egykor két leány anyja volt,
Most minden ember anyjának,
A földnek leánya,
Ahol a feltámadás örömteli napjáig
E hangra vár:
Fel szívek!
Fel testek!
Addig nyugodj békében,
Te legszorosabban egybefonódó szív-fogat.
És Te, Vándor,
Menj tovább.

[11:] Üdvözlöttük az evangélikus gimnázium rektorát, Deckart urat, a kiváló és művelt férfit, akinek szívügye a növénytan, s abban rendkívüli jártasságú, s vele a Soprontól egy mérföldre a Fertő tó partján fekvő és a száz-szeizti bíborshoz tartozó Rákos mezővárosba mentünk,³⁰ akinek van ott egy nagyszerű új kastélya díszkerttel. E helyen nagy és igen jó kőbányák vannak, melyekben igen nagy kéthéjú, fehér fésűs, illetve szárnyas kagylókat fejtettek ki héjastól. ld. Úti levelek, XI. levél, VIII. X. XII. XIII. ábrák, illetve Úti levelek, XXIII., I. tábla, VIII. ábra; továbbá osztrigákat, ld. Úti levelek, XI., IX. XI. ábra, csigákat, különféle korallokat s más megkövesedett tengeri élőlényt, olykor halfogakat is, melyeknek azonban ott jártunkkor semmilyen jelét nem tudtuk felfedezni [1. kép]; néhány évvel ezelőtt egy ép, megkövesedett emberi csontvázat találtak itt, amit azonban a vigyázatlan bányászok, mily fájdalom, vasszerszámaikkal nagyon szétroncsoltak. Minden igyekezetünket erre fordítva sikerült belőle szereznünk egy darab csontot, melynek rajzát lásd Úti levelek XI., I. ábra.³¹

Ezen az úton a következő növényekkel találkoztunk: veronika,³² bangita,³³ Pannonicum,³⁴ kecskeruta,³⁵ vadszőlő,³⁶ népnyelven wilde Wein=Beeren/ ez vadon nő a magasba a cserjésekben, s apró fekete bogyókat terem, amelyeket alig félélretten a madarak gyorsan elkapkodnak. Csattanó maszlag,³⁷ zsidócseresznye,³⁸ szürke gurgolya,³⁹ csipkebogyó, közönséges szeplőlápu,⁴⁰ borbolya,⁴¹ som, szépféjú bogáncs,⁴² bogáncs-vakaró,⁴³ napvirág,⁴⁴ bordó, illetve piros virágú molyúzó,⁴⁵ aggófű,⁴⁶ nagyvirágú harangvirág,⁴⁷ kövi ruta,⁴⁸ három gubacsfa,⁴⁹ alul fehér levelű nyár,⁵⁰ szeder,⁵¹ sárga gyűszűvirág,⁵² néhány ördög szemfa, kökörtin,⁵³ barkócaberkenye, bodza,⁵⁴ erdei iszalag,⁵⁵ vadkender,⁵⁶ kukuba vagy bogyós sziléne. [12:]

Lacus Pisonis seu Neosidlensis, Einsiedler=See, Hungar. Förth, cujus supra mentionem fecimus, est septem milliaria longus & tria latus; aqua admodum nitrosa; in variis locis ad hunc lacum integra plaustra salis petræ, quod pecoribus lambendum offertur, effodiuntur. Olim piscibus dives erat, jam vero per plures annos rarissimi ex eo captura prehensi sunt, & isti præterea oculos habuerunt corrosos, qui aquarum salsarum acedini & corrosivitati tribuuntur; in littoribus hujus lacus avis Urocrotalus, der Vielfraß/ habitat; aquarum fluctus interdum varias cochleas parvas in terram protrudunt.

Ad hunc lacum optimæ notæ vineæ sunt, & vinum Soproniense generosissimum in montibus, Orientem spectantibus, prope hunc lacum, provenit. Conferatur Johannis Petri Komaroni dissertatio de vino Hungarico Soproniensi, quæ Basileæ 1715. 4t. prodit, §. VII.IX.p.7.8. item Matthiæ Belii Prodrum Historiæ Hungariæ Nov-antiqæ. p.155. qui simul errores, quos Komaromi in allegata dissertatione commisit, correxit. Lacus aquas suas in nullum inde prodeuntem fluvium effundit; incrementum autem & decrementum majoris aut minoris uvarum quantitatis indicium præbet. Pagus Wolffs, ad lacum situs, fontem & balneum sulphureum habet, cujus aqua sulphurem redolet & sapit.* vide plura de hoc lacu apud Küchelbeck I. caput p.812.

Eodem die Sempronium pedem retulimus, proxime ad urbem, in quodam collicullo, latomias visitavimus, & in his stratum quoddam cochlearum parvarum, elegantissimarum albarum, cavarum, pellucidarum & petrifactorum, sed admodum fragilium, offendimus. vide figuram VII. Ep.It.XI.

Plura in sequenti epistola. Vale & fave.

Wolffenbuttelum 1734.

A Fertő, avagy Nezsideri-tó, Einsiedler=See, magyarul Förth, melyről fent említést tettünk, hét mérföld hosszú s három mérföld széles, vize nagyon lúgos; a tó mellett több helyen egész szekerekre való kőszót bányásznak, melyet a marháknak adnak nyalogatni. A tó egykor bővelkedett halakban, azonban már több éve igen ritka a fogás, s ráadásul e halak szeme szét van roncsolva, mert ki van téve a sós víz savas és maró hatásának; a tó partvidékén él a rózsás gödény, der Vielfraß;⁵⁷ a víz hullámai időnként különféle apró csigákat sodornak a partra.

E tó mellett vannak a legjobbnak tartott szőlőskertek, a legnemesebb soproni bor pedig a tó mellett keletre néző hegyekről származik. Vö. Komaroni János Péter disszertációjával a magyarországi Sopron borairól, megjelent Bázelen, negyedréti alakban, 1715, §.VII. IX., 7. 8. o., továbbá Bél Mátyás, Prodromus az újkori és régebbi Magyarország történetéhez, 155. o., aki kijavítja a Komaroni által az idézett disszertációban elkövetett hibákat. A tó vizéből folyó nem ered; a vízszint növekedése és csökkenése pedig a szőlő nagyobb vagy kisebb mennyiségében mutatkozik meg. A tó mellett található Balf községnek kénes forrása s fürdője van, melynek vize kénes szagú s ízű. Többet a tóról l. Küchelbeck, I.fej., 812.o.

Ugyanaznap gyalog visszatértünk Sopronba, s közel a városhoz egy kis dombon kőfejtőket látogattunk meg, s bennük néhány apró, üres, szép fehér, áttetsző, megkövesedett, de törékeny csigaházat találtunk, l. Úti levelek XI., VII. ábra.

Többet a következő levélben. Minden jót!

Wolffenbüttel 1734.

**FRANCISCI ERNESTI BRVCKMANNI. / MEDICINÆ DOCTORI &c. / EPISTOLA
ITINERARIA XXXVI. / SISTENS, / MEMORABILIA / SEMPRONIENSIA, / AD / VIRVM
NOBILISSIMUM CLARISSIMUM ATQVE / DOCTISSIMUM DOMINUM / DOMINUM /
HENRICUM JACOBVM SIVERS, / PHILOSOPHÆ MAGISTRVM ET REGLÆ
BORVSSICÆ / SOCIETATIS SCIENTIARVM BEROLINI / ERECTAE COLLEGAM
MERITISSIMUM. / AMICVM ET FAVTOREM COLENDISSIMVM. / CVM FIGVRIS
ÆNEIS. / WOLFFENBVTTTELVM MDCCXXXIV. [3:]**

VIR CLARISSIME ATQVE DOCTISSIME, AMICE SVAVISSIME!

IN montibus Semproniensibus, Vir Clarissime, præstantissimum totius Hungariæ inferioris vinum crescit est sulphureo volatile, dulce & aurei plerumque coloris, (rubrum hic vile est, nec æstimatur) generosissimum, odoris confortantis suavissimi, saporis pæne ineffabilis suavis, exhilarans & nutriens. Silesii plerumque istud emunt & in regiones suas, integris plaustris, deducunt.* Vinum dulcissimum spirituosum, Ausbruch dictum, hic loci quidem non paratur, sequenti autem modo in quibusdam aliis Hungariæ locis conficitur; uvæ maturæ, quod ad petiolos semi resecantur, ita ut in vitibus pendulæ maneant, donec solis ardore flaccidæ redditæ, hæ demum prius⁵⁸ a torculariis calcantur & exprimuntur. Vinum Soproniense & tartarum in doliis deponit. Post hujus loci Nectar, optimum in Hung. inferiori vinum est Budense rubrum, bonum vinum cibarium, Tisch Wein sitim egregie fallens, stomachicum, tonicum, parum adstringens; album ibidem rarissimum est.

Die 5. Novembris toto aëre primum ningit, sol quidem meridianus nivem istam resolvebat, interim tamen vindemiæ damnum afferebat. [4:]

Urbs unicam tantum habet domum, in qua cerevisia coquitur, quæ vero, cum vilis sit, non multum æstimatur & a paucis bibitur.

Viros dictos Sopronienses, Dominum Pilgram, verbi divini Evangelii ministrum vigilantissimum, Doctorem Medicinæ Neuholt. Dominum Artner, Jctum⁵⁹ celeberrimum, qui in oppidulo Rust ad lacum Pisonis in præsentia vivit, Dominum Johannem Matolay, Candidatum Theologiæ Doctissimum frequentavimus, juxta ac Dominum Dopnerum, Advocatum & Jctum famigeratum, qui nummophylacium & variarum rerum rariorum apparatus possidet, ex quo speciatim notanda: 1) per plures nummi antiqui in Hungaria effossi. 2) Consulares & Imperatores, secundum ordinem, ferme omnes. 3) Numisma Augustum, Poloniæ Regem gloriosissimum memorabilem aperto thorace & corde diviso, in quo Dominus Lutherus videndus, exhibens. 4)

Franz Ernst Brückmann, az orvostudományok doktorának stb. XXXVI. úti levele Sopron nevezetességeiről. Az igen nemes, híres és tudós Heinrich Jacob Sivers úrnak, a filozófia magiszterének s a Berlinben felállított Porosz Királyi Tudományos Társaság érdemes tagjának, barátomnak s nagyrabecsült pártfogómnak. Rézmet-szetekkel. Wolffenbüttel 1734 [3:]

Híres és tudós férfiú, kedves barátom!

A soproni hegyekben, hírneves barátom, a legkiválóbb bor terem egész Alsó-Magyarországon, mely kéntartalmú, édes és többnyire aranyszínű (a vörösbor itt csekély értékkel bír, nem becsülik), igen nemes, rendkívül kellemes, erős illatú, szinte elmondhatatlanul kellemes ízű, mely felvidít és táplál. Ezt általában sziléziaiak vásárolják fel, s egész szekerekkel szállítják saját vidékükre. A legédesebb bort azonban, melyet aszúnak⁶⁰ neveznek, ehelyütt nem készítik; Magyarország némely egyéb vidékein azonban a következő módon készül: az érett szőlőfürtök szárát félig bemetszik, úgy, hogy a tőkén függve maradjanak, amíg a nap sugarai elfonnyasztják őket, s a préselőк csupán ezután tapossák és préselik ki azokat. A soproni bor a hordókban borkövet rak le. E hely nedűje után Alsó-Magyarország legjobb bora a budai vörös, jóféle asztali bor, Tischwein, mely kiválóan csillapítja a szomjúságot, gyomorerősítő, emésztésserkentő s összehúzó hatású. A fehér bor ott ritka.

November 5-én először mindenfelé havazott, s bár a déli nap elolvasztotta a havat, ez mégis kárt okozott a szüretben. [4:]

A városban csak egy házban főznek sört, melyet azonban – bár olcsó – nem sokra becsülnék, s csak kevesen isznak.

Az említett soproni férfiakat, Pilgram urat, az isteni evangélium igéjének fáradhatatlan szolgáját, Neuholt doktor urat, a jelenleg a Fertő tó melletti Ruszt városkában lakó híres jogtudós Artner urat,⁶¹ Matolay János urat, a teológia tudós kandidátusát gyakran meglátogattuk. Éppúgy, mint a híres ügyvéd s jogtudós Dopner urat, ki érmék s különféle ritkaságok tulajdonosa, melyek közül különösképpen említésre méltók a következők: 1) számos Magyarországon előásott régi érme, 2) consuli és császári pénzek rendszerezve, csaknem teljes számban,⁶² 3) egy Lengyelország dicső emlékű királyát, Ágostot nyitott mellvérttel s kettéhasadt szívvel ábrázoló érme, melyben Luther úr látható,⁶³

Multæ res naturales & curiosæ artefactæ, verbi gratia urnæ gentilium sepulchrales, lampades, vasa lacrymalia in solo Semproniensi reperta, sagittæ Turcicæ, globuli Martiales seu minera Martis rotunda, variæ magnitudinis, ex vineariis montibus Semproniensibus das Glaser=Weingebürge dictis, quorum figuram vide in nostris Magnalibus Dei in locis subterraneis Tomus I. Tabula V. Figura XI. p. 257. Patella ex cupro cæmentato Neosoliensi; Asbestus. Lignum petrifactum Semproniense. Sella, in qua sedens seipsum vehit. Brachialia veterum ferrea capitibus serpentinis ornata. Scriptorum istius, Historiam & jura concernentium, partim editorum, partim edendorum, sequentem catalogum folio 4t impressum nobiscum communicavit, quem verbotenus inserere hic placet: [5:]

SEBASTIANI FERDINANDI DOBNERI à RANTENHOF,
Soproniensis Hungari Jcti lucubrationes.

1. Lexicon Juris Hungarici.
2. Institutiones Juris Hungarici.
3. Historia Juris Hungarici.
4. Sciagraphia Dichotomica Tripartiti.
5. Doctrina Defensæ.
6. Thavernicalia.
7. Hungaria Subterranea. id est delineatio nummorum veterum in Hungaria erutorum.
8. Neue Reim=Art/in Teutsch= und Hungarischer Sprach.
9. Harmonia Juris Divini & Hungarici secundum ductum Evangelicorum.
10. Conamina linguæ Hungaricæ.
11. Regni Hungarici leges in ordinem alphabeticum redactæ.
12. Topologia Sopronii.
13. Prosopopæia Imperatorum, eorumque vita, symbola, fata & epitaphia.
14. Loci communes.
15. Supplementa in Aszalayanum opus.
16. Cautio circa Processum criminalem Hungariæ.
17. Rationes contradictionis contra inofficiosum Testamentum.
18. Collectio scriptorum Atheisticorum.
19. De Jure dotalitorum Soproniensium.
20. Erasmus vacillans. [6:]
21. parens satisfactionibus non obnoxius.
22. De concursu Creditorum.
23. Vita Alexandria⁶⁴ Magni heroico carmine scripta.
24. De facili redemptione 13. oppidorum D. Scepusiensium Politico-Juridicus.

4) számos természeti képződmény s különleges tárgy, pl. pogány halotti urna, lámpás, soproni földből előkerült síredény, török nyilak, a Glaser Weingebürge-nek nevezett soproni szőlőhegyekről⁶⁵ előkerült különböző nagyságú vasgolyók, avagy gömb alakú vasérc, melyek rajzát ld. Magnal. Dei in locis subterr. c munkánk I. kötetében, V. tábla, XI. ábra, 257. o.; tányér besztercebányai kicsapódott rézből;⁶⁶ azbeszt; megkövesedett fa Sopronból; szék, melyben a benne ülő magát hajtja; kigyófejekkel díszített régi vas karperec. Részben nyomtatott, részben nyomtatásra váró történelmi és jogi tárgyú írásainak negyedréf folio alakban nyomtatott jegyzékét átadta nekünk, melyet itt alkalmasnak látunk szó szerint közölni: [5:]

A soproni magyar jogtudós, RANTENHOFFI DOBNER SEBESTYÉN FERDINÁND éjjeli gyertyavilágnál való munkálkodása.

1. A magyar jog lexikona.
2. A magyar jog tankönyve.
3. Magyar jogtörténet.⁶⁷
4. A Tripartitum kettős árnyképe.⁶⁸
5. A védelem elmélete.⁶⁹
6. Tárnokjog.
7. Földalatti Magyarország, avagy a Magyarországon a földből előkerült régi érmék rajzai.
8. Új rímtan / német és magyar nyelven.
9. Az isteni és a magyar jog harmóniája az evangélikusok vezérfonala szerint.
10. A magyar nyelvben való fáradozás.
11. A Magyar Királyság törvényei ábécé szerint rendezve.
12. Sopron helyrajza.
13. Fiktív beszéd a császárokról. Életük, jelképeik, végzetük és síremlékeik.
14. Közterek.
15. Adalékok Aszalay művéhez.
16. Cautio a magyarországi büntetőeljáráshoz.
17. Bizonyítás a méltánytalan végrendelet elleni eljárásban.
18. Ateista írások gyűjteménye.
19. Sopron összes jogáról.
20. Ingadozó Erasmus. [6:]
21. Kezességre nem kötelezett szülő.
22. A hitelezők csődületéről.
23. Nagy Sándor élete hősi énekekben elbeszélve.
24. A 13 szépségi város kiváltásának politikai-jogi lehetőségéről.⁷⁰

In armamentario* panem ostendunt petrifactum, de quo & fragmentum Dominus modo jam laudatus Dopnerus possidet. Artolithus proprie non est panis petrifactus, ein zu Stein gewordenes Brod/ sed potius lapis figuram panis præ se ferens. Exempla panis in lapidem mutati vide apud Pitzschmannum von Schlesischen Semmel Gewächse. p. 76. 77. item Valentinum in Museo Museorum Parte II. p.27.

Gymnasium Evangelicorum* ibidem est bene constitutum, in hoc supra nominatus Dominus Deckart, munere Rectoris fungitur, & cum sex collegis Philosophiam, linguasque Latinam, Hungaricam, Slovacam & Germanicam docet.

Urbs duas portas majores & unam minorem habet; item duas apothecas pharmaceuticas Evangelicas. Physicus urbis erat D[octo]r Hartung,⁷¹ Romano-Catholicus; & D[octo]r Liebezeit, Evangelicus poliater celeberrimus est. Physicatus hic loci est dignitas ambulatoria, Medicus Romano Catholicus ad dies vitæ ista gaudet, quo mortuo, Medicus Evangelicus in ejus locum succedit, & sic porro, una vice Evangelicus & altera vice Romanus. – Victum & amictum incolæ, quod ad majorem partem, ex vino, cum quo magnam exercent mercaturam, habent. Lingua in urbe communis⁷² est Teutonica. Monetarum & Hungaricarum & Cæsarearum usum habent. Frumenta & victualia, nec non vinum, nostro tempore, nul[7:]lius erant pretii in Hungaria, modius tritici XVI crucigeris, & libra carnis I ½ cruciger, vendebatur. Dono hic accepimus fabas quasdam minores, sub titulo: Ungrische Caffé-Bohnen/ quas quidam, loco granorum Coffe, ibidem in usum trahere solent, sed admodum amaricantes sunt.

Strumæ scrophulæ, tumores p.n. glandularum colli & aurium, hic & in vicinia frequentes; Ab aniculis hoc malum spongia strumali, Bad=Schwamm/ superstitiose curatur: emunt istam in taberna pharmaceutica, sed digitis non ante, quam pharmacopœus istam in terram projecerit, attingunt; tunc parte calceamenti posteriori lignea, Absatz am Schuh/ calcant, terque in ista sese circumrotant; tunc manibus apprehendunt, in pulverem comminuunt & ægrotis propinant.

Fructus torrefactos, gespicktes Obst dictos, sequenti modo parant: conquunt verbi gratia pyra, tunicam exteriorem detrahunt, in furno torrefaciunt; & in ista undique amygdala dulcia decorticata concisa infarciunt; pruna siccanda, ab ossibus liberata, horumque loco amygdala decorticata alba, vel quarta nucis juglandis parte in ista intrusa, arefaciunt. Ejusmodi fructus, in conditorum, confitures,⁷³ & mensarum secundarum locum, vinum bibentibus apponuntur & substituuntur.⁷⁴

Sempronii est integra sylva Castanearum, in qua cives singuli certas arbores, quas quotannis quassare & demetere possunt, habent; magnus his fructibus repletus saccus duobus vendebatur florenis; plurima castanearum pars cum putaminibus hic coquitur, & [8:] demum detracta tunica, comeditur; rarissime assantur. Cyclaminis quædam species sponte in hac sylva læte floret. Frumentum Turcicum, alias Mais, in Hungaria Kuckerutz appellatum, hinc inde inter vites plantatur, cedit equis, porcis, anseribus in pabulum gratum hominibus pluribus nimium duce est. Wallachi panem suum flavescens, quem Male vocant, ex hujus farina coquunt; grana hujus tritici, ratione coloris, sunt alba, lutea, nigra, rubra, purpurea, brunna & variegata, & sæpe una arista omnium dictorum colorum grana in se continet.

A fegyvertárban megkövesedett kenyéret mutogatnak, melyből egy darab az imént dícsért Dopner úr birtokában van. Az artolithus valójában nem megkövesedett kenyér, azaz ein zu Stein gewordenes Brod, hanem inkább egy kenyér alakot formáló kő. Kővé vált kenyérré példa ld. Pitzschmann a Sziléziai Zsemleképződményről, 76. 77. o.⁷⁵ és Valentinus a Mus. Museorumban, II. rész, 27. o.

Az evangélikusok gimnáziuma jól szervezett, rektori tisztjét a fent nevezett Deckart úr látja el, s hat tanártársával filozófiát s latin, magyar, szlovák és német nyelvet tanít.

A városnak két nagyobb és egy kisebb kapuja van, továbbá két evangélikus gyógyszer-tára. A városi orvos a római-katolikus Hartung doktor volt, s igen híres az evangélikus alorvos, Liebezeit doktor. A városi orvosi állás váltakozó tisztség, a római katolikus orvos élete végéig tölti be, s halála után evangélikus orvos lép a helyébe, és így tovább, egyszer evangélikus, másszor római vallású. A lakók élelmüket és ruházatukat legnagyobb részben a borból termelik ki, mellyel nagy tételben kereskednek.⁷⁶ A városban az általánosan használt nyelv német. Mind magyar, mind császári pénzt használnak. Sem a gabona, sem más élelmiszer, még a bor sem [7:] drága időnkben Magyarországon, egy véka búza 16 krajcárba, egy font hús pedig 1 ½ krajcárba kerül. Ajándékba kaptunk itt bizonyos Ungrische Caffé-Bohnen nevű apróbb babokat, amelyeket itt némelyek kávészemek helyett szoktak használni, s amelyek felettébb kesernyések.

Itt és a környéken gyakori a pajzsmirigy-megnagyobbodás, a nyak- és fültájéki nyirokdaganatok. Az idős asszonyok ezt a betegséget daganat elleni szivaccsal, Bad-Schwamm-mal kezelik babonás módon: a szivacsot a gyógyszer-tárban vásárolják meg, de nem érintik meg ujaikkal azelőtt, mielőtt a patikárius a földre dobja. Ekkor cipőjük fából készült hátsó részével (Absatz am Schuh) rátaposnak, háromszor körbefordulnak rajta, majd kézbe veszik, porrá törik, s a betegekkel megitatják.

Az aszalt gyümölcsöt, melyet gespicktes Obstnak neveznek, a következő módon készítik: p.o. a körtét megfőzik, a héját lehántják, s kemencében megaszalják; majd mindenfelől hámozott s apróra vágott édes mandulát tűzdelnek bele; az aszalni való szilvát kimagozzák, s a mag helyére hámozott fehér mandulát, vagy egy negyed dióbelet raknak, s így aszalják. Az ily módon elkészített gyümölcsöt befőtt s desszert gyanánt tálalják étkezés után, s bort fogyasztanak mellé.⁷⁷

Sopronhoz tartozik egy gesztenyés, melyben minden egyes polgárnak vannak fái, melyeket minden évben lerázhatnak s leszüretelhetnek; egy e gyümölcs-sel töltött nagy zsákot két forintért adnak; a gesztenye legnagyobb részét héjában főzik, s [8:] csupán fogyasztáskor hámozzák meg; igen ritkán sűtik. A ciklámen egyik fajtája ebben az erdőben nyáron vadon virágozik. A törökbúzát, avagy Maist, melyet Magyarországon kukoricának neveznek, a szőlőtőkék közé vetik, s lovak, disznók, ludak kedvelt takarmányául szolgálnak, s nem kevésbé kedveli számos ember is. Az oláhok sárgás színű, málénak nevezett kenyéruket ennek lisztjéből sűtik; e búza szemei színüket tekintve lehetnek fehérek, sárgák, feketék, vörösek, bíborszínűek, barnák és tarkák, s gyakran ugyanazon kalász minden említett színű szemet tartalmaz.

Boves Hungarici, quorum pulchritudo & proceritas jamdudum est celebratissima, sunt admodum magni, coloris cinerei & fulvi, hujus causa inde, quod nunquam ferme sub tecto dormiant, sed omni tempore, diurno & nocturno, æstivo & hyberno, in campis & pratis pascuis maneant, deducitur; cornua in fronta gestant longa, magna & albicantia, quorum extremitates nigricant; in ventriculis non raro tophi & globuli, leves & quasi polita, Haar=Balle & Kugeln / moschum quodammodo redolentes, generantur; quendam ex vaccæ Hungaricæ ventriculo desumptum in Museo nostro conservamus, quem Figura I. in tabula apposita exhibet.

Oves singulæ, quarum jam plures hoc tempore in Hungaria agnellos lactabant, cornua contorta, interdum ulnam cum quadrante alta, gerunt, horum unum linea imminuta, nach dem vergnügten Maßstab/ Figuram II. apposui.

Quercus in sylvis admodum crassæ & proceræ, quod ad folia, quæ Figuris V VI & glandes Figura IV quæ Germanorum glandes querneas crassitie & magnitudi[n]e superant, cum calicibus magnis hirsutis & crispis, & alio monstroso quodam hirsuto æque vegetabili, videnda, ab arboribus quercicis in Germania multum distant. Laricis, quæ arbor in montibus Hungariæ nunquam non læte viret, conos in magnitudine naturali Figura III. communicavimus.

Die VII. Novembris urbi valediximus, & per pagum Mandorff, in quo monasterium ordinis St. Pauli, Pauliner=Mônche/ Neostadium, vulgo Wiener=Neustadt, quod 4. miliaria Sempronio & 6. Vienna, Stiriam versus, non procul a fluvio Leuta, distat, profecti sumus. Multis retro seculis Quadrata Neukirchen vocabatur, & magna olim fuit urbs. Leopoldus V. Anno 1186. ex lapidibus angularibus quadratis musco obductis, Neostadium, urbem pulchre structam et contra hostes optime munitam, erexit. Hoc propugnaculum, cum nunquam hactenus expugnatum sit, adhuc virgo est. D[octo]r Jacobus Wolff Fölseis erat urbis physicus, & Doct[or] Wolff poliater. Pharmacopolia duo adsunt & 7. monasteria: 1) Canonicorum 2) Societatis Jesu. 3) Capucinatorum, 4) Cisterciensium 5) Paulinorum. 6) Carmelitarum & 7) Virginum sacrarum, Carmeliterinnen. In Capucinatorum claustro legimus:

Effigiem Christi dum transis pronus honora,
Non tamen effigiem, sed quem designat, honora,
Hanc recolas & mente colas, quod cernis in ipsa,

Nam Deus est, quod imago docet, sed non Deus ipsa. Beatus Pater Johannes a Cruce primus Carmelita discalceatus, eximius Doctor mysticus, & Seraphicæ virginis ac matris nostræ Theresiæ fidelissimus in reformatione coadjutor.

Preces Romano-Catholicorum, quando statuum [10:] crucifixi, die Marter oder Crucifix, transeunt, sequentes sunt.

HERR JESU Christ! durch das bitter Leyden dein,
Wolst meiner armen Seelen gnädig seyn!
item O JESU, die grosse Marter dein,
Laß an uns nicht verlohren seyn.

A magyarországi marhák, melyek szépsége s magas termete régóta nagyon híres, igen nagyok, hamu és fakó színűek, melynek oka pedig abból vezethető le, hogy szinte sohasem alszanak fedél alatt, hanem minden időben, nappal s éjjel, nyáron s télen a mezőkön és legelőkön maradnak. Homlokukon hosszú, nagy, fehér szarvat viselnek, amelynek végei feketék. Gyomrukban nem ritkán sima, mintegy lecsiszolt tufakövek és golyócskák – Haar-Balle és Kugeln – képződnek, melyek illata némileg a pézsmára emlékeztet;⁷⁸ egy magyarországi tehén gyomrából kivett darabot múzeumunkban őrzünk, ezt a mellékelt tábla I. ábrája mutatja [2. kép].

Egyes juhoknak, melyek közül Magyarországon ezidőtájt sok már bárányait szoptatja, csavart, olykor négy rőf hosszú szarvuk van; egyet kicsinyített méretben, nach dem vergnugten Maßstab, a II. ábrán ábrázoltunk.

November 7-én búcsút vettünk a várostól, s Mandorf falun át, ahol Szent Pál rendjének (Pauliner-Mönche) kolostora található, Újhelyre – népnyelven Wiener Neustadt – mentünk, ami Soprontól 4, Béctől 6 mérföldre fekszik Stájerföld irányában, nem messze a Lajta folyótól. Sok évszázaddal ezelőtt Quadrata Neukirchen-nek nevezték, s egykor nagy város volt. Újhelyt, e szépen felépített s az ellenség ellen megfelelően megerősített várost V. Lipót emelte mohával bevont, négyszögletes kövekből 1186-ban. Ez az erősség máig is érintetlen, mert eddig még sohasem vették be ostrommal. A városi orvos Jacob Wolfgang Fölseis doktor volt, s Wolff doktor a városi alorvos. Gyógyszertárból kettő van, s hét kolostor: 1) a kanonokoké, 2) a jezsuitáké, 3) a kapucinusoké, 4) a cisztercieké, 5) a pálosoké, 6) a karmelitáké és 7) a szent szüzeké, azaz a karmelita nővéreké (Carmeliterinnen). A kapucinus kolostorban olvashatjuk a következő feliratot:

Hajtsd le fejed, s tiszteld Krisztus képét, ha előtte
Jársz, s ne feledd, üzenet van rejtve mögötte,
Újra tekints rá, s védj az eszedbe: az Isten

Az, mit e képen látsz, de a kép nem az Isten.⁷⁹ Boldog Keresztes Szent János atya,⁸⁰ az első sarutlan karmelita, a misztika kiváló doktora s Teréz anyánknak, az angyali szűznek⁸¹ leghűségesebb segítője a reformokban.

A római katolikusok, amikor a keresztszobor, [10:] azaz Marter avagy Crucifix mellett elhaladnak, a következő módon imádkoznak.

Urunk Jézus Krisztus! Keserű szenvedésedre kérlek,
vedd kegyelmedbe az én árva lelkem.,
illetve
Ó Jézus, engedd, hogy kereszthalálok
ne legyen reám nézve hiábavaló.

In mœnium fossis magnos nautilos offendimus. Terra pellucida non procul a Neostadio effoditur vasorum pulcherrimorum, illis quæ porcellam dicunt, similis, vid⁸² Rauch Oratio de salubritate Austriæ p. 23. Truttæ omnes, teste Patris Stephani Amiodt libri Germania in naturæ operibus admiranda, p. 66. in flumine Fischau prope hanc civitatem, visu destitutæ dicuntur, vide plura apud Küchelbeck⁸³ I. caput p.809. E. Brown in Itinerario p.196. Mathias Puel in Itinerario Thalassico. p.33.

Per pagum Matzendorff & Colenbrun, ad quem Maria in sic dicta domo sacra, Heilig Hâußgen/ pallio magno amplo & proluxo, sub quo de uno latere viri, de altero fœminæ confugiebant, vestita, coloribus picta erat, cum epigraphe:

Unter deinem Schutz und Schirm fliehen wir, o heilige Gottes=Gebährerin.

ad thermas Badenses Austriacas s. Panoniæ, Baden, oppidulum thermis, quarum numero septem adsunt, celebratissimum, pervenimus. Aqua thermalis sulphure, quod ad latera se applicat, plurimo & alumine imprægnata, odorem ovorum putidorum habet. Familiæ nobiles Austriacæ, in specie Viennenses, æstivis mensibus, has egregias & salutare thermas, partim sanitatis, partim recreationis ergo, magna copia frequentant. De harum aquarum virtute vide Mouquentinus, Melissantes in Geographia Novissima p.799. Matthæus Merianus in [11:] Topographia provinciarum Austriacarum p.4. cum figura thermarum item Edward Brown I. caput p. 195. Küchelbeckerus I. caput p. 813. In foro publico pulcherrima columna, Heil. Dreyfaltigkeits=Seule cernitur.

Hic loci, in Augustinorum monasterio, vir quidam, bona natus familia, splendide sepultus requiescit, qui alius viri ditissimi formosam amore illicito prosequutus uxorem, istum virum aliquandoprehendit, columnæ alligavit, & in præsentia istius & prolium, impure ac flagitiose cum ista inquinata vixit. Rebus Venereis peractis, adulter cum adulterata gravi somno sepulti sunt. Filiolus patri cultrum dedit, quo ligaturas sibi solvit, & adulterum cum adultera, nec non filiolum, quæ iussa patri cultrum in mensa repositum porrigere recusaverat, violentæ morti tradidit. Hic occisus postea, in dicti monasterii templo, cum pompa solenni sepultus fuit. vide Johannes Wolfius Tomus II. lectiones memorabiles folium 575. item Franciscus de Rosset in Theatro tragico, Historia XIII. p.m. 455. item Männlings Curiositätten-Alphabet Part.III. p. 385 &c.

Vina hujus vicinæ omnia sunt sulphurea. His thermis relictis Müllersdorffium, in quo chiliarcha Philippi ornatissimam arcem, cum viridario pulcherrimo, habet, ad sine muris vicum & castellum Imperiale, amœnum & venatorium, Laxenburgum, olim Lachsendorffium, duobus Vienna mill. distans, pertransivimus; sub introitum characteribus monachorum legitur: id est 1440. quo anno forsitan hoc castrum vetustissimum ab Alberto III. cum plica, Archiduce Austriæ, exstructum? Sacra Cæsarea Majestas Carolus VI. haud raro hic loci ardearum venationem, die Reiher=Beitze/ in deliciis habet. Falcones [12:]

A várárkokban nagy csigákat találunk. Nem messze Újhelytől olyan áttetsző földet bányásznak, amelyből nagyon szép, a porcelánnak nevezettekhez hasonlatos edények készülnek; l. Rauch, Oratio de salubritate Austriae, 23. o.⁸⁴ A város melletti Fischau folyó pisztrángjai állítólag, Amiodt István atya Németföld csodálatos természete című könyve 66. oldalának tanúsága szerint, mind vakok, l. még Küchelbecker I. fej., 809.o., E. Brown: Útikönyv, 196.o., Math. Puel: Tengeri útikalauz, 33.o.

Matzendorf és Kollnbrunn falvakon keresztül – ahol az úgynevezett szent házban, Heilig Häußgen, színes festmény látható: Mária széles és hosszú nagy köpennyel borítva, mely alá az egyik oldalról férfiak, a másiktól nők menekültek, a következő felirattal: Oltalmad alá futunk, Istennek szent anyja!⁸⁵ –

az ausztriai avagy pannóniai badeni fürdőkhöz érkeztünk, a termáiról, melyekből hét van, igen híres Baden városkába. Az ember testéhez tapadó nagy mennyiségű kén és timsót tartalmazó termálvíz záptojás szagú. Az ausztriai, különösen a bécsi nemesi családok a nyári hónapokban nagy számban látogatják e kiváló és egészséges termákat, részben gyógyulás, részben felüdülés céljából.⁸⁶ E gyógyvizek jó tulajdonságairól l. Mouquentinus, Melissantes: Új geográfia, 799. o., Matth. Merianus: [11:] Az osztrák tartományok topográfiája, 4.o., a fürdő rajzával; továbbá Edw. Brown I. fej., 195.o. Küchelbecker I. fej., 813.o. A főtéren szép oszlop, a Szentháromság oszlop látható.

E helyen az ágostonosok kolostorában egy előkelő családból származó, pompásan eltemetett férfi nyugszik, aki egy másik, gazdag férfi szép feleségét tiltott szerelemmel üldözte, a férfit egyszer elkapta, oszlophoz kötötte, s az ő és gyermekei jelenlétében gyalázatos s szégyenletes módon egyesült a tisztátalan nővel. Miután bujálkodtak, a két házasságtörő mély álomba merült. A kisfiú kést adott apjának, amivel az kötelekeit megoldotta, és kegyetlen halálba küldte a házasságtörőket, s kislányát is, aki megtagadta apja parancsát, hogy az asztalon lévő kést nyújtsa oda neki. A meggyilkolt férfit ezután az említett kolostortemplomban ünnepi díszsel temették el, l. J.Wolfius, Olvasmányok és említésre méltó dolgok,⁸⁷ II.köt., 575. lap, továbbá Franc. de Rosset, Tragikus történetek, XIII. történet, 455. o., illetve Männling: Különlegességek ábécéje, III. rész, 385.o. stb.

A környék minden bora kénes. A fürdőket elhagyva Müllersdorfon át, ahol Philipp ezredesnek van díszes kastélya gyönyörű kerttel, a Bécstől két mérföldre levő falak nélküli faluba és birodalmi mulató- és vadászkastélyba, Laxenburgba, az egykori Lachsendorfbba mentünk; bejárata fölött szerzetesírással ez olvasható: , azaz 1440 – talán ebben az évben emelte III. (Lófarkas) Albert, Ausztria főhercege ezt a régi kastélyt? Ő Szent Császári Felsége, VI. Károly gyakran tölti kedvét itt gémvadászattal (Reiher-Beitze). Itt nevelkednek a császár sólymai, [12:]

Imperatoris, qui ardeis insidiantur, hic aluntur, præterea adest collegium supremum falconeriæ, das Kâys. Obrist=Hof Falcken=Meister=Amt/ ad quod sequentes personæ pertinent: Dominus Johannes Albrecht, Dominus de St. Julian, comes Sancti Romani Imperii de Walsee, supremi falconeriæ aulicæ Cæsareæ Magistri. Dominus Ignatius Lantz, Cæsareæ Aulicæ falconeriæ Secretarius. Ein Râiher=Falcken=Meister. Ein Millan-Falcken=Meister. Ein Krâ=Falcken=Meister. Ein Revier=Falcken=Meister. 19. Falcken=Knechte. 2. Râiher=Wârter & 2. Jungen. 10. Falckner=Jungen. 2. Hunds=Jungen.

Sequuntur aves & reliqua animalia, quæ, præsentate Imperatore Carolo VI. gloriosissimo anno 1721. Laxemburgi, tempore ardearum venationis, capta sunt: 114. ardeæ. 88. lepores. 67. picæ. 23. anates sylvestres 35. cornices. 9. Mandel=Krâhen. 23. Millan, forsân Milvii? 1. Corvus. 2. Perdices. 2. Dõigen. 2. Wind=Wâchel. 2. Vultures. Summa 368. animalia. Sub porta castelli gigantis costa, 2 ½ ulnas longa (revera est costa balænæ) monstratur; item pervetustus culter venatorius, Hirschfânger, ferreus, quartam centenarii partem pondere superans, quem dictus homo giganteus in vita gestasse traditur. In arce vitulus duobus capitibus pictus; item varia animalia rariora & aves curiosæ feræ, fartura distentæ, observantur. In fossa prope arcem turris obsoleta, in qua olim lavatrina, ad quam aqua calida ex thermis Badensibus in cuniculis subterraneis ducta fuit, exstitit, adhuc cernitur. Post castellum est Imperatoris theriotropheum, in quo cervi, inter quos rara quædam parva species maculata, Tendeln dicta, capreoli &c. vivi servantur. Laxemburgi & palatia viridariaque principis Schwartzbergensis, Comitum de Schönborn, de Schlick & multorum aliorum Imperatoris Ministrorum status, visu & admiratione digna; plura de hoc loco vide apud Küchelbeckerum I. caput p.800. & E. Brown. I. caput p. 66. 255.

In via Viennensi Papaver corniculatum flore rubro, Cerinthe flore majore & minore luteo nobis obviam facta, & sic, absoluto itinere Semproniensi, die X. Novembris Austriæ metropolin resalutavimus, hujusque itineris memoratu digna in dictis annotavimus. Vale & fave. Wolffenbuttelum 1734.

amelyek a gémekekre vadásznak, továbbá itt található a fősolymász kollégium, Kay. Obrist=Hof Falcken=Meister=Amt, melyhez a következő személyek tartoznak: János Albert, St. Julian ura, Walsee birodalmi grófja, császári udvari fősolymászmesterek. Ignatius Lantz, a császári udvari solymászok titkára. Egy kócsagsolymász mester. Egy kányászmester. Egy varjászsolymász-mester. Egy ölyvész-mester. 19 solymászinas. 2 gémmőr és két legény. 10 solymászlegény. 2 vadászinas.

A madarak és egyéb állatok felsorolása következik, melyeket a dicsőséges VI. Károly császár 1721-es laxenburgi tartózkodása alatt a gémvadászatkor elejtettek: 114 gém, 88 nyúl, 67 szarka, 23 erdei réce, 35 varjú, 9 szalakóta, 23 Millan, talán kánya?, 1 holló, 2 fogoly, 2 csóka [Döigen].⁸⁸ 2. vörös vércse, 2 héja. Összesen 368 állat. A kastély kapuja alatt egy óriás 2 ½ rőf hosszúságú bordacsontja látható (bizonyára egy bálna bordája); továbbá egy igen régi, vasból készült, a mázsa negyed részénél is többet nyomó vadászkesz, Hirschfanger, melyet állítólag az említett óriási férfi hordott életében. A várban kétféjű borjú képe, továbbá különféle ritka állatok és kitömött, különleges ragadozómadarak láthatók. A vár melletti árokban még most is látható az a rozzant torony, melyben egykor a fürdő volt, melyhez a badeni thermákból földalatti csatorna vezette a melegvizet. A vár mögött van a császár állatkertje, melyben élő szarvasokat, köztük egy ritka, kicsi, foltos, dámszarvasnak nevezett fajt, őzbakokat stb. őriznek. Laxenburgban megtekintésre érdemesek és bámulatra méltók még Schwarzenberg herceg, Schönborn és Schlick grófok és számos más császári miniszter palotái, díszkertjei; többet e helyről l. Küchelbeckernél, I. fejr. 800. o. és E. Brown, I. fejr., 66., 255. o.

A Bécs felé vezető úton piros szarvasmák és sárga közönséges és nagy szeplőlapu [cerinthe major] tárult szemünk elé, s soproni utazásunkat befejezván november 10-én ismét az ausztriai nagyvárost köszöntöttük. Ennek az útnak méltó megemlékezésül a mondottakat feljegyeztük. Minden jót! Wolffenb. 1734.

Supplementum ad Francisci Ernesti Brückmanni, D. Centuriam Epistolarum Itinerarium

[28:] Ad Epist. XXXV. pag. 9. Oedenburg, a Germanica voce Oeden, id est desertum, & vocabulo Burg, quod arcem seu castellum denotat, cum ab initio foundationis, locus inanis & desertus fuerit, in quem deinde Sempronius, primus fundator, castellum exstruxit, quod per successionem temporis integra factum civitatis est. Celeberrima haec Regia juxta ac libera civitas, in Hungaria inferiori, Hungaris dicitur Sorpony, & exinde Latine quoque Sopronium vocatur, quamvis rectius Sempronium, Edenburgum Latinis appellandum sit. Locus alias & perquam amoenissimus, saluberrimus, ac jucundissimus.

Ad pag. 12. St. Wolffs, ad Sempronianam pertinens jurisdictionem, fontem et balneum sulphureum habet saluberrimum [29:] ac utilissimum, ad quod etiam ex circumjacentibus locis, homines in magna satis frequentia conflunt, & ibi a morbis suis insanibilibus nonnunquam, ac gravissimis, liberantur.

Ad pagum harkau, qui quoque Sempronianus est, acidulae utilissimae bibuntur.

Ad Epist. XXXVI. pag. 3. civitas, quod ad vineas, agros & prata, ditissima est, nulla enim urbs in tota ferme Hungaria tantis abundat vineis, atque haec ipsa, cum singuli fere civium, etiam qui vilioribus se annumerant, vineas ibidem proprias aliquot habeant. Davidus Frœlichius in viatorio suo de vinis Semproniensibus non inconvenienter testatur, esse nimirum eadem adeo generosa & fortia, ut cum Hispanico, Cretico ac Corsico quaedam certent.

Pag. 6. linea 6. in armamentario, variis, iisque plurimis tormentis, sclopetis, aliisque instrumentis bellicis refertissimo. &c.

Linea 14. Gymnasium Evangel. celeberrimum, extra urbem in Hungaria famigeratissimum est, sex distinctas habens classes.

Munimentum urbis sat validum & firmum, irregularis figurae, non contemnendum est, undique duplici vallo, superiori & inferiori, murisque subinde totidem egregiis cinctum ac circumdatum est, propugnacula deinde quatuor fortissima habet, e quibus viriliter satis se defendere obsessi possunt, & cum laude saepius contra Turcas strenue se defenderunt, ac victoriam nacti sunt, circumcincta quoque est fossa irrigua. Turrim, ad recondendum pulverem tormentarium, debito constitutam loco, optimam ac utilem habet.

Conferatur M. Jacobi Schnizleri, Cibinio Transylvani, dissertatio geographica exhibens descriptionem breviorē celeberrimae illius Regiae juxta ac liberae civitatis Sempronii, Respondens Mathias Rosner, Sempronio-Hungarus. 4t. Wittenberga 1660.

Adalék Franz Ernst Brückmann Ötszáz úti leveléhez

[28:] A XXXV. levélhez: 9.o. Oedenburg, a német Oeden, azaz puszta és a Burg szóból, amely várat illetve kastélyt jelöl, mivel alapításának kezdetén állítólag kietlen és puszta hely volt, ahol majd Sempronius, az első alapító, várat emelt, mely az idők során városi jogállást nyert. Ezt az Alsó-Magyarországon fekvő igen híres királyi és egyben szabad várost magyarul Sopronynak, latinul pedig Soproniumnak is hívják, bár helyesebb lenne latinul Semproniumnak, vagy Edenburgumnak nevezni. A hely egyébként igencsak szép fekvésű, kellemes és egészséges.

12.o. A soproni bírói fennhatóság alá tartozó Balfnak igen egészséges és hasznos kénes forrása és fürdője van, [29:] amelyet még a környéken fekvő helységekből is nagy számú ember látogat, s ott szabadulnak meg súlyos, néha gyógyíthatatlan betegségeiktől.

Harka faluhoz, mely szintén Sopronhoz tartozik: [itt] igen jó savanyú vizet isznak.

A XXXVI. levélhez, 3.o.: Mivel a város nagyon gazdag szőlőkben, szántókban és rétekben, szinte egész Magyarországon nincs még egy város, mely annyira bővelkednék szőlőskertekben, mint ez, hogy szinte minden polgárnak, még a tehetősebbnek nem számítóknak is, van néhány szőlője. Frölich Dávid igencsak találóan állítja útikönyvében a soproni borról, hogy az kétségkívül olyan nemes és erős, hogy némelyik a spanyollal, krétaival és korzikaival is felveszi a versenyt.

6.o., 6. sor: a különféle dolgokkal, például sok lövedékkel, muskétával s más hadieszközzel telezsúfolt fegyverraktárban. stb.

14. sor: a városon túl, Magyarországon is igen ismert a nagy hírű, hat osztályos Evangélikus Gimnázium.

A város erős és szilárd, szabálytalan alakú erődítése nem lebecsülendő; ezt kettős sánc, egy nagyobb és egy kisebb, majd ugyanannyi kitűnő fal övezi, s veszi körül. Van továbbá négy igen erős bástyája, amelyekről kellően bátran lehet védekezni ostrom esetén, s melyekről gyakran nagy dicsőséggel védekeztek a török ellen, s szereztek győzelmet. Ezt vizesárok veszi körül, s tartozik hozzá egy lőpor tárolására szolgáló, megfelelő helyre épített és alkalmas torony is.

Vö. az erdélybeli szebeni M. Schnizler Jakab földrajzi disszertációját, mely rövid leírást ad e híres királyi és szabad városról, Sopronról, Felelő: Rosner Mátyás,⁸⁹ Sempronio-Hungarus, negyedré, Wittenberg 1660.

- ¹ A levélben rövidítve visszaadott könyvcím téves is. Johann Blasius Küchelbecker Brückmann soproni utazása után, 1730-ban Hannoverben kiadott munkájának címe *Allemeuete Nachricht vom Römisch-Kayserlichen Hofe nebst einer ausführlichen Beschreibung der Kayserlichen Residenzstadt Wien und der umliegenden Oerter*.
- ² Tollius Magyarországon is járt, s Úti leveleit (Amsterdam 1700) Sopronban is olvasták. Loew Frigyes Károly orvos bizonyosan, mert hivatkozik rá 1739-ben a magyar orvosokhoz és botanikusokhoz írt levelében, Loew Károly Frigyes magyar nemes, a Császári Természettudományi Akadémia tagja, levele valamennyi országrész híres botanikusához, amelyben a pannon flóra összeírásáról osztja meg velük véleményét ... Sopronban, Rennauer János Fülöp nyomdász betűivel. é.n. (1739), in: Szemelvények Loew Frigyes Károly és Deccard János Kristóf Soproni flórájából (1739). Ford. Grüll Tibor és dr. Csapody István, Sopron 1992, 7. o. (Líceumi füzetek, 2. szám). Talán az ő példánya került később a líceum könyvtárába, ahol ma is megvan.
- ³ Tudományos neve *Solanum villosum*, syn.: *S. luteum*, magyarul sárga csucsor.
- ⁴ Tudományos neve *Ajuga chamaepitys*.
- ⁵ Tudományos neve *Marrubium vulgare*, magyarul orvosi pemetetű.
- ⁶ Talán természetéből elvadultva; tudományos neve *Salvia sclarea*.
- ⁷ Az előzőekben megnevezett helységek a mai Rauchenwarth, Wienerherberg, Seibersdorf és Brodersdorf. Utóbbi esetében a Brockersdorf írásmód nyomdahiba lehet, csakúgy, mint a Reiffenbach írásmód, mely a Reisenbach nevű patakot jelöli. A patak melletti, s Brückmann által szintén Reiffenbachként említett település vélhetően Reisenberg.
- ⁸ *Cornus* sp. A területek mind a két somfaj (húsos som – *C. mas* – és vörösgyűrű som – *C. sanguinea*) előfordul.
- ⁹ Tudományos neve *Sambucus ebulus*, magyarul földi bodza.
- ¹⁰ Tudományos neve *Juniperus communis*, magyarul közönséges boróka.
- ¹¹ Tudományos neve *Physalis alkekengi*, magyarul zsidócsereznye.
- ¹² Az ősszállatok s az Európában különlegesnek számító nagytestű állatok (elefánt, cethal) csontjainak újkori kultuszáról l. *Csatkai Endre*: A soproni műgyűjtés története. (Budapest 1938), 4skk. Brückmann Edward Brown munkájának német fordítását használta az 1686-os első nürnbergi kiadásban. Ezt a kiadást említi ugyanis 100. úti levelében (Ep. it. Scriptores rerum Hungaricarum, Wolfenbüttel 1741). A semptei utalás a magyarországi útleírás angol eredetijében (1673) a 86. oldalon található. Ez figyelembe veendő a soproni levelek további Brown-hivatkozásánál. Brown ugyanitt egyébként a laxenburgji kastély bejáratánál függő óriáscsontokat is említi, melyekről az 54 évvel később odautazó Brückmann nem szól. Talán 1723-ban már nem voltak ott.
- ¹³ Itt Brückmann nyilvánvalóan *virginum sacramentum* ért, azaz a szent szüzekre gondolt, s nem általában apácákra, amit a *virgines religiosae* kifejezés jelöl. A szent szüzek ágostoni regula szerint élő apácák.
- ¹⁴ Teljes nevén Anna Margherita Tizzone Biandrate-val, a Piemont tartománybeli Desana grófnőjével.
- ¹⁵ *In sinistra*.
- ¹⁶ *Jejunium*.
- ¹⁷ A bekezdés idézet John Marshall, avagy Martiall 1564-ben Antwerpenben megjelent *Treatise of the Cross* című művéből.
- ¹⁸ Szeptember 4-e Szent Rozália halálának napja (1160). Rozália holtteste megtalálásának évében, 1624-ben e napon ünnepi körmenetet tartottak Palermóban tiszteletére s hálából a pestis megszűnéséért, melyet a később szentté avatott Rozáliának tulajdonítottak. A palermói pestis végleg valójában csak 1625-ben szűnt meg.
- ¹⁹ *Morienti*.
- ²⁰ *Nosocomiis*.
- ²¹ *Patronus*.
- ²² Az első két mondat fordítását a válogatott zsolnármagyarázatok magyar fordításából vettem át: Zsolnárelmélkedések, zsolnármagyarázatok. Szent Ágoston és Maurus Wolter szövegei alapján szerkesztette Dobszay László. Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom 1997, 75.
- ²³ Szent Kajetán ünnepe.
- ²⁴ A napvilágot megpillantó Kajetánt anyja Szűz Máriának ajánlotta. A *Bamae* szó bizonnyal a hivatalos katolikus megnevezést, a Beatae Mariae-t jelöli, melyet liturgikus szövegekben gyakran BM(V)-ként rövidítenek.
- ²⁵ Kajetán nem tanított Rómában. A pápai udvarban iratszerkesztő volt, mely hivatalt II. Gyula pápától nyerte el. Az „ob doctrinam” kifejezés esetleg – nem túl egyértelmű szóvalasztásként – Kajetán Rómában töltött novíciusi idejére utalhat, s ez esetben „tanulás végett”-ként fordítandó. Lehetséges azonban, hogy Brückmann Thienei Kajetánt e ponton összetévesztette Tommaso Cajetan de Vio bíborossal, Thienei Kajetán kortársával, aki valóban tanított Rómában, s akinek nevét Németországban jól ismerték. Thienei Kajetánról a Brückmann által hozzáférhető életrajza is csak átvitt értelemben említi, hogy a pápai udvarban „tanítómaster”-ként tisztelték (Leben deß heiligen Cajetani Thiene Ordens Stifftern Clericorum Regularium, der Regulierten Priester / die Theatiner genannt. Aus dem It. übers. von Hannß Georg Meychel, München 1671, 28).
- ²⁶ A legenda szerint Kajetán a szent éjen a gyermek Jézus bölcsője előtt imádkozott Santa Maria Maggiore templomában, amikor megjelent neki Mária a gyermek Jézussal, akit Kajetán karjára helyezett, Heinrich Krauss / Eva Uthemann: Was Bilder erzählen. Die klassischen Geschichten aus Antike und Christentum. München: C.H. Beck 2003, 437.

²⁷ V. Károly csapatai 1527-ben (Sacco di Roma).

²⁸ Vö. Bél II, 162!

²⁹ Vö. Mk. 3,17.

³⁰ Keresztély Ágost szász (Sachsen-Weitz) hercegről van szó (1666–1725), aki győri püspökként volt birtokos Rákoson.

³¹ Az itt említett XI. Úti levélben Brückmann óvatosságra int a megkövesedett emberi csontokról szóló történetek hitéleti illetően. A levélhez mellékelte rajzon (lásd I. kép) közölt képről ellentétben a fenti magyarázattal a XI. levélben azt állítja, az Sopron mellett talált megkövesedett fadarabot ábrázol. Kísérője, Deccard rektor arról tudósítja, hogy az ilyen köveket Sopronban toll-, s papírkések élezésére szokták használni, Franciscus Ernestus Brückmannus: Quibusdam figuratis Hungariae lapidibus. Wolfffenbüttel 1729, 3°.

³² *Veronica* sp. Több faj is él a területen.

³³ Tudományos neve *Viburnum lantana*, magyarul ostormémbangita.

³⁴ Nem egyértelmű, e név mely fajt jelöli. Talán nem önálló fajnév, hanem a megelőző, tőle vesszővel elválasztott bangitára utal.

³⁵ *Galega officinalis*.

³⁶ Minden bizonnyal a ligeti szőlőről van szó (*Vitis sylvestris*).

³⁷ Tudományos neve *Datura stramonium*.

³⁸ Tudományos neve *Physalis alkekengi*.

³⁹ Tudományos neve *Seseli osseum*.

⁴⁰ Tudományos neve *Cerintho minor*.

⁴¹ Tudományos neve *Berberis vulgaris*, magyarul sóskaborbolya.

⁴² Brückmann valószínűleg a bókoló bogácsra utal (*Carduus nutans*).

⁴³ Tudományos neve *Dipsacus Fullonum* L., magyarul erdei mácsonya.

⁴⁴ Ma két faj (szürke napvirág – *H. canum* – és közönséges napvirág – *H. ovatum*) is előfordul a területen.

⁴⁵ Tudományos neve *Verbascum phoeniceum*, magyarul lila ökörfarkkóró.

⁴⁶ Több faj is él a területen.

⁴⁷ Több nagyvirágú faj él a területen.

⁴⁸ Tudományos neve *Asplenium ruta-muraria*, magyarul kövi fodorka. Csokonai Nővényntai szójegyzéke azonban még kövi rutaként ismeri (<http://mek.niif.hu/06300/06302/html/cskokonai2.htm#50>).

⁴⁹ Brückmann magyarországi gubacsokkal kapcsolatos megfigyeléseiről I. Gombocz Endre: i.m. 165sk.

⁵⁰ Tudományos neve *Populus alba*.

⁵¹ Több szederfaj él a területen.

⁵² Tudományos neve *Digitalis grandiflora*.

⁵³ Mind a leánykőkörcsin (*P. grandis*), mind a fekete kökörcsin (*P. nigricans*) előfordul a területen.

⁵⁴ Tudományos neve *Sambucus ebulus*, magyarul földi bodza.

⁵⁵ Tudományos neve *Clematis vitalba*, a sepium heterotipikus szinoníma, azaz párhuzamos kortárs – 18. századi – elnevezés.

⁵⁶ Tudományos neve *Cannabis sativa* subsp. *spontanea*. Az erdei kender (*cannabis sylvestris*) elnevezés ritka az irodalomban.

⁵⁷ A Vielfraß az Európa nagy részén a kora-újkorban ismertté vált rozsomák beszélő neve, melyet azonban nagy étkü madarakra is kiterjesztettek (DWB 26, 231). Az Avis Urocrotalus rendszertani neve *Pelecanus onocrotalus*.

⁵⁸ Elírás deinde helyett.

⁵⁹ A rövidítés feloldása itt és a továbbiakban: iuris consultum (írasmódja a 18. században általában: Jurisconsultum).

⁶⁰ Brückmann a latin szövegben megadja e bor német nevét is: Ausbruch. Azért teszi ezt, mert aszút kora német államaiban nem készítettek s ezért neve sem volt közismert. Ausztria keleti részén, a mai Burgenland területén található aszúval, melyet a német nyelvterületnek ma is csak ezen a részén készítenek. Egyik ismert fajtája a ruszti aszú. Vö.: Harald Prickler: Burgenländer Ausbruch vor mehr als dreihundert Jahren? Burgenländische Heimatblätter 27 (1965), 87skk.

⁶¹ Az Artner családból Brückmann utazása idején az 1698-ban keresztelt, s oda nősült György Egyed lakott Ruszton, akinek a foglalkozását ugyan Házi (Soproni polgárcsaládok 1535–1848. Budapest 1982, 37) nem ismeri, de akinek közvetlen leszármazottai s felmenői is ügvedékek voltak.

⁶² Azaz csaknem mindegyik római császártól.

⁶³ A leírás alapján az érme I. (Zsigmond) Ágost (1548–1572) lengyel királyt ábrázolta. Az említett, vagy ahhoz hasonló érmét sem Emeryk Hutten-Czapski érmekatalógusa, sem Ján Hunka újabb, rövid lengyel érmekatalógusa és alapvető monográfiák nem ismernek, vö. *Emeryk Hutten-Czapski*: Catalogue de la Collection des Monnaies et Médailles Polonaises I-IV. Pétersbourg 1871–1891, *Ján Hunka*: Orientačná príručka Európskych mincí 16.–20. storočia. II. časť – Mince pol'ska (1506–1864), Nitra 1997, a monográfiák közül pedig pl. Andrzej Mikolajczik: Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Łódź 1988.

⁶⁴ Alexandri.

⁶⁵ Azaz a Glaser dűlőről.

⁶⁶ Olyan vastányér, amelyre az úrvölgyi rézbánya érces vízében réz rakódott le, vö. Bél Mátyas: A vasat rézzé változtató besztercebányai érces vizek (a köznyelven: Cement-Wasser) természettörténeti megfigyelése. (London 1738), Magyar fordításban közreadja Dr. Dudich Endre / dr. Főrizs István, Hidrológiai Tájékoztató, Magyar Hidrológiai Társaság 2010, 67–69. Részletes leírás található Ed-

ward Brown művében is: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia ...* London 1673, 108skk., Hrsg. Karl Nehring, München 1975 (=Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Reihe C, Bd. 2). Brückmann más helyütt (*Epistola itineraria XL. Museum Metallicum Autoris Sistens: Wolfenbüttel 1735*, megj. 1742, IV. és VI. ábrák) képet is közöl az úrvölgyi bányában rézzel bevont vastárgyakról. E képeket újra közli Papp Gábor: *A magyar topografikus és leíró ásványtan története. Miskolc 2002* (=Topographia Mineralogica Hungariae VII), 31. Papp Gábor közli a Magnalia Deiben Brückmann a fentebb említett vasgolyókra, azaz vaskovandra vonatkozó mondatát s a hozzá tartozó Brückmann-rajzot is: uo. 53sk.

⁶⁷ Megjelent Bécsben, 1719-ben, vö. RMK III, 84.

⁶⁸ A mű teljes címe: *Sciagraphia dichotomica decreti operis tripartiti s. Iuris Hungarici ad novum juris systema utilissima, I. Franciscus Ernestus Bruckmannus: Epistola Itineraria C. Sistens Scriptores Rerum Hungaricarum. Wolfenbüttel 1742, 6.*

⁶⁹ A mű teljes címe: *Doctrina defensæ seu defensionis privatæ necessariæ & realis vulgo inculcata tutela dictæ ex omni jure, in specie Hungarico. I. uo.*

⁷⁰ Az 1412-ben Luxemburgi Zsigmond által Lengyelországnak elzálogosított városok visszaszerzése 1776-ban történt meg.

⁷¹ A D. rövidítést Brückmann vélhetően egyaránt használja a D[ominus] és D[oc]tor] szavak rövidítésére. Hogy orvosok említésekor a D. utóbbit jelölheti, azt a 9. oldalon található Doct. Wolff poliater rövidítés valószínűsíti. A doktorátussal nem rendelkező személyek esetében azonban a D. rövidítés egyértelműen dominust jelöl. E rövidítéseket a szövegközlésben ezért jelöletlenül feloldom, orvosok esetében azonban D[oc]tor]-ként értelmezem, s a feloldást []-el jelölöm.

⁷² communis.

⁷³ Vélhetően romlott alak. Vö. a fordítás vonatkozó tárgyi jegyzetével.

⁷⁴ substituuntur.

⁷⁵ Pitzschmann az idézett oldalakon középkori legendákat mesél el, melyekben a szegény és éhező asszonyoktól a segítséget megtagadó szerzetes, illetve testvér kenyere kővé válik. Brückmann a kenyér alakú köveknek önálló munkát is szentel, melyet épp a soproni példával vezet be, Franciscus Ernestus Bruckmannus: *De pane dæmonum. Wolfenbüttel 1738* (=Ep. it. LXVI.).

⁷⁶ Azaz nagykereskedést folytatnak. A soproni borkereskedelem 18. századi története, s e levél első bekezdése alapján valószínűleg e fordítás a „cum quo magnum exercent mercaturam” mondat helyes értelmezése, s nem a másik lehetséges fordítás: „melyből jelentős tételben kereskednek”.

⁷⁷ A „confictures” vélhetően romlott alak. A fordítás alapját egy feltételezett genitivusi „conficturis” képezi. A szót fent „desszert”-ként fordítottam, hogy az aszalt gyümölcs elfogyasztásának az étkezés sorrendiségében betöltött helyére is utaló in [...] mensarum secundarum locum kifejezés – mely szintén értelmezhető „desszert gyanánt”-ként – ilyen értelemben is a szövegbe kerülhessen. Az in [...] confictures (*conficturis) locum kifejezés azonban arra utal, hogy az aszalt gyümölcsöt Sopronban étkezés után – a vélhetően másuttal elterjedt – befőtt, s egyéb desszert mellett lekvár helyett is fogyasztották. A gyümölcsaszalásról Bél Mátyás is szól Sopronról készült leírásában s közli annak egy a fentitől eltérő receptjét, Bél Mátyás: *Sopron vármegye leírása III. Descriptio Comitatus Soproniensis III. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára 2006, Sectio I., §. LI.sk.* (Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 4. kötet / Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe C, Band 4.)

⁷⁸ E főként a bezoárkecske, valamint zergék, de marhák és lovak gyomrából is ismert szőrgolyók ismertek voltak Brückmann idejében; részletes leírásukat a korabeli szakirodalom bő ismertetésével lásd Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, Welche bißhero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden. Zwölffter Band, H.–He. Halle / Leipzig, 1735, 18skk. oszlop.

⁷⁹ Ez egy változataiban a 12–18. században rendkívül elterjedt, a második niceai zsinat képbálványozást elvető elvét hirdető vers, mely Franciaországtól holland és német földön át Itáliáig számos képen, keresztfeliratként s a képbálványozással foglalkozó írásokban – egyebek mellett Pázmány Péter Kalauzában – idézetként megtalálható. Alapvető irodalom Bugge, Ragne: „Effigiem Christi, quem transit semper honora. Verses Condemning the Cult of Sacred Images in Art and Literature”, in: *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 6 (1975), 127–139. A további kiterjedt irodalomból itt csak a magyar vonatkozásúra utalok: Bitskey István: *Képtisztelet vagy bálványozás? Pázmány Péter hitvitái a szentek ábrázolásáról*. In: Heltai János / Tasi Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek eláradott özöne”: Tanulmányok a 16–19. századi hitvitáinkról. Miskolc 2005, 67–78. A Brückmann által lejegyzett felirat – melynek pontos helyét nem adta meg – már nincs meg a kolostorban (melynek templomát a 2. világháborúban bombatalát érte) s sem a szerzetesek nem tudnak egykori létezéséről, sem a kapucinus kolostorról írt legutóbbi dolgozat nem említi azt, Giefing, Martha Maria: *Das Kapuzinerkloster in Wiener Neustadt. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie. Wiener Neustadt 1987.* A kolostortemplom legutóbbi, a korábbi freskókat fehér színnel fedő átfestése előtt készült fényképeken sem látható a felirat. Az információt és a dolgozatba való betekinthezet Marek Krol testvérnek köszönöm.

⁸⁰ Keresztes Szent János (1542–1591) Brückmann soproni levelének megjelenésekor, 1734-ben, már nem boldog, hanem szent volt, 1726-ban avatta szenté XIII. Benedek pápa.

⁸¹ Avilai Szent Teréz az anyagi, avagy szerafikus jelzőt átfogó misztikai munkássága, illetve tevékenysége miatt kapta. Műveinek Brückmann korában is többször megjelenő kiadásai állandó jelzőként használják, pl. *Die von der Heiligen Seraphischen Jungfrau und Mutter Theresia von Jesu über das Vatter Unser gemachte Betrachtungen [...] Neu-Stadt Prag. Gedruckt [sic] in der Hamphischen Druckery durch Johann Georg Hoffacher, 1707.*

⁸² vide.

⁸³ Küchelbeckerum.

⁸⁴ Nem egyértelmű, milyen ásványt ért Brückmann a terra pellucida (a korabeli felosztás szerint valószínűleg a földek – terrae – közé sorolt ásványról van szó) kifejezés alatt. Az agyagok, melyekből kerámia készíthető, szemcseméretük miatt nem lehetnek átlát-szóak. Áttetszőek lehetnek a Bécsújhely tágabb környékén, a stájer határ melletti Aspangnál az 1850-es évektől bányászott leukofillit (Weißerde) nagyobb pikkelyei, ebből az ásványból azonban nem lehet kerámiát készíteni. Az információkat köszönöm Papp Gábor-nak. Rauch könyvéhez sajnos nem fértem hozzá. A cím a könyv tartalmának hiányos ismeretéből adódó esetleges helytelen fordítását elkerülendő, azt a fordítás szövege is latinul közli.

⁸⁵ Ez az egyik legrégebb, latin szövegében a Sub tuum praesidium kezdetű Mária imádság.

⁸⁶ A badeni fürdőket soproniak is látogatták. Wohlmuth János ügyvéd polgármestersége idején, 1724 szeptemberében családjával ment fürdőkúrára. A vizek gyógyhatását azonban nem tudta élvezni: Badenben néhány nap után megbetegedett, s haza kellett térnie, J. Wohlmuth feljegyzési könyve, 1717–1737, 69sk., jelzet: SL IV/1020-I.

⁸⁷ Johannes Wolf: Lectiones memorabiles et reconditae. I-II, Frankfurt a.M. ²1671 (Lauingen 1600).

⁸⁸ A Döigen szó feloldása bizonytalan. Valószínűnek tartom azonban a csóka értelmezést. A német Dohle (csóka) szónak a késő közép- és korai újkorból dach, tahen, tahel alakjai ismertek, sőt egy Grimm által helytelennek tartott tage alak is (DWb 2, 695sk.). Grimm ugyanitt osztrák nyelvjárási alakként említi a tagerl alakot (középlatin tacula). Az osztrák nyelvjárási alakot nem ismerő Brückmannál könnyen elképzelhető annak félrehallása, illetve téves feljegyzése. Bizonytalán a Döigen megfelelője a Tagä nevű madár, melyből VI. Károly császár 1729. évi laxenburgi vadászatakor egy példányt ejtettek el. E vadászat zsákmánylistája is fennmaradt, azonban másodközlője nem tudta értelmezni a Tagä szót (Franz von Kobell: Wildanger. Skizzen aus dem Gebiet der Jagd und ihrer Geschichte mit besonderer Rücksicht auf Bayern. Stuttgart 1959, 449; elektronikus változata:

<http://gutenberg.spiegel.de/buch/5703/34>; megtekintve: 19.1.2013) melynek feljegyzője s a lista kiadója egyébként Brückmannhoz hasonlóan északnémet, nevezetesen mecklenburgi születésű, Johann Georg Keyßler: Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen. Neue und vermehrte Auflage, Hannover 1751, 1231.

⁸⁹ Valójában nem csak a respondens, hanem a szerző is Rosner Máttyás volt, Schnitzler Jakab csak elnökölt a disszertációvédésén, vö. Zsoldos Endre / Cristina Blaga: Jacob Schnitzler Wittenbergben. Magyar Könyvszemle 122 (2006), 16–31, 27.o.

Resümee

Reisebriefe des deutschen Arztes und Naturforschers Franz Ernst Brückmann aus Sopron aus dem Jahre 1734

Der 26 Jahre alte Braunschweiger Arzt und Naturforscher Franz Ernst Brückmann brach im Jahre 1723 nach Ungarn auf, um das Erbe seines verstorbenen Onkels entgegenzunehmen. Er reiste zunächst nach Wien, wo er längere Zeit mit dem Studium von Bibliotheken und Sammlungen verbrachte und von wo er am 29.10.1723 zu einem 13-tägigen Ausflug nach Ödenburg aufbrach. Von seinen Reiseerfahrungen fertigte der botanisch, mineralogisch und im Allgemeinen naturkundlich interessierte Brückmann, der nach seinem Ödenburger Ausflug auch Oberungarn bereiste, Notizen an. Er sammelte Pflanzen und Mineralien und er machte Aufzeichnungen über interessante Geschichten aus den besuchten Orten, die Tätigkeit seiner Gastgeber, sowie über im zeitgenössischen Deutschland unbekannt, seltene oder für unbekannt gehaltene Kuriositäten. Nach Braunschweig zurückgekehrt, veröffentlichte er seine durch fachliterarische Angaben über die besuchten Orte ergänzten Erinnerungen von den 1730er Jahren in Form von fiktiven Reisebriefen.

27 der 500 Reisebriefe befassen sich mit Ungarn, die Briefe 35 und 36 berichten über Brückmanns Ödenburger Reise. Die vorliegende kommentierte Übersetzung enthält außer diesen Briefen auch die Übersetzung der im Supplementumband erschienenen späteren Ergänzungen zu den Briefen.

In Ödenburg war Brückmann wie während seiner Ungarnreise überhaupt Gast von Ärzten, Pfarrern und Schulrektoren. Mit Johann Deccard, Rektor des evangelischen Lyzeums besuchte er den Steinbruch in Mörwisch, er stattete einen Besuch beim Juristen Georg Ägidius Artner in Rust ab und visitierte die Antiquitätensammlung des Anwalts Sebastian Ferdinand Dobner. Er erkundete aber auch die wirtschaftlichen Verhältnisse der Stadt, die örtlichen Bräuche und das Gesundheitswesen. Er berichtet über die lokalen Einkommensquellen, Lebensmittelpreise, städtische Klöster, Stadttore, die Verteilung der städtischen Ämter zwischen Evangelikern und Katholiken, aber auch über die Ödenburger Art des Obsttrocknens, den Ödenburger Wein, besonders über die Herstellung des Ausbruchs, das Wolffser Thermalbad und die hohe Frequenz mancher Krankheiten.

Während seiner Spaziergänge außerhalb der Stadt fielen ihm die Zerreiben und der Mais, den er zum ersten Mal sah, sowie die Statur und die Schönheit der ungarischen Viehe auf, von der er bereits gehört hatte. Von dem Blatt und der Frucht der Zerreiche, sowie dem geraden, gedrehten Horn des Widders einer in Ödenburg beobachteten Schaftsart fertigte er auch Zeichnungen an.

Auch über die während seiner Reise von Wien nach Ödenburg und zurück besuchten Orte und Städte berichtet Brückmann ausführlich: über das Schloss von Praetorium, Eisenstadt und Laxenburg, den Kalvarienberg von Eisenstadt, die Stadt Wiener Neustadt, die Badener Thermen und über die kleineren Dörfer auf seiner Route. Er unterlässt nicht, die Klöster der besuchten Orte aufzuzählen, er notiert interessantere Inschriften sowie den Namen einiger unterwegs beobachteten Pflanzen.

Die Reisebriefe Brückmanns verfügen an mehreren Punkten über Quellenwert. Die in ihnen gebotene Liste der Publikationen und Manuskripte von Sebastian Ferdinand Dobner enthält mehrheitlich bisher unbekannte Titel, manche Details seiner Kloster- und Schlossbeschreibungen – z.B. die einstige Bildbeischrift aus dem Wiener Neustädter Kapuzinerkloster – sind von anderswo nicht bekannt und die Briefe sind u.a. auch für einige in den 1720er Jahren in und um Ödenburg verbreitete Bräuche und kursierende Geschichten (z.B. die Geschichte der Bestattung von Johann Jacob de Rentsch) die einzige heute bekannte Quelle.

Die vorliegende Edition teilt – meines Wissens – zuerst zwei von Brückmanns Reisebriefen in vollem Umfang, mit Übersetzung und Kommentar mit. Als Grundlage der Edition dienten die Briefexemplare der Universitäts- und Landesbibliothek Halle.

2. kép. I. ábra: bezoár magyarországi tehén gyomrából, II. ábra: kosszarv, III. ábra: magyarországi fenyő tobozai,¹ IV–VI. ábra: csertölgy makkja és levele

¹ Larix decidua MILL., vö. Gombocz Endre: i.m. 164.